

Міністерство освіти і науки України
Київський національний лінгвістичний університет

Л.Г. Дротянко

**ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ
МОВОЗНАВСТВА**

Київ - 2002

Міністерство освіти і науки України
Київський національний лінгвістичний університет

Л.Г. Дротянко

ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА

2-ге видання

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний
посібник для студентів вищих навчальних закладів*

Київ – 2002
Видавничий центр КНЛУ

Дротянко Л.Г.

Філософські проблеми мовознавства. Навч. посібник. Вид. 2-ге, доповнене і перероблене. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. – 161 с.

ISBN 966-638-112-5

Автор: Дротянко Л.Г., доктор філософських наук, професор

Рецензенти: Кримський С.Б., доктор філософських наук, професор
Манакин В.М., доктор філологічних наук, професор

Навчальний посібник з курсу “Філософські проблеми мовознавства” підготовлений відповідно до типової програми, містить основний зміст курсу, методичні поради по організації самостійного вивчення студентами, запропонованих у програмі тем і окремих проблемних питань, список рекомендованої літератури до кожної теми та питання й завдання для самоконтролю.

Рішення колегії Міністерства освіти і науки України 14/18.2 – 1820 від 11.12.2001 р.

Друкується за рішенням вченої ради Київського національного лінгвістичного університету (протокол №4 від 26 листопада 2001 року).

ISBN 966-638-112-5

© Л.Дротянко, 2002
© Вид. центр КНЛУ, 2002

Передмова до другого видання

Навчальний посібник з курсу “Філософські проблеми мовознавства” підготовлений відповідно до типової програми. Він складається з двох частин – теоретичної та практичної. В першій частині накреслюється план розгляду кожної теми, розкривається зміст кожного питання, подаються методичні поради з приводу організації самостійного вивчення студентами запропонованих у програмі тем і окремих проблемних питань, список рекомендованої літератури до кожної теми та питання й завдання для самоконтролю. Друга частина є органічним продовженням першої, оскільки в ній подаються методичні рекомендації до семінарських занять з курсу “Філософські проблеми мовознавства”. В них формулюються мета навчального курсу, накреслюються шляхи її реалізації, зазначаються основні методи та засоби, які використовуються при вивченні основного теоретичного матеріалу, наводяться основні вимоги до знань, умінь і навичок студентів, особливості системи контролю і оцінювання знань, подається тематичний план курсу, а також розроблені плани кожного семінарського заняття, визначення основних понять розглядуваної теми, список основної та додаткової літератури.

Викладений у посібнику матеріал синтезує філософські, культурологічні, лінгвістичні, психолого-педагогічні засади функціонування мови як соціально-культурного феномену. В ньому показується органічна єдність і взаємовплив людського буття, мислення, мовлення та мови в різних сферах життєдіяльності людей: співставляються мова й мовлення, мова науки та повсякденна мова в їхньому історико-культурному розвитку; розглядається кореляція слова, знака, символу й образу через їх відношення до значення; встановлюється відношення між текстом, контекстом та явищем полісемії через поняття текстової епохи; визначається роль герменевтики як методологічного принципу гуманітарних наук, в тім числі й мовознавства; показується співвідношення герменевтики та інтерпретації; аналізується місце процедур пояснення, розуміння й тлумачення в процесі перекладу іноземних текстів, а також в освітній діяльності.

Найбільш важливі проблеми сучасного мовознавства розглядаються з точки зору їх світоглядного, методологічного та соціокультурного статусу. В посібнику представлені різні філософські й лінгвістичні точки зору, підходи та позиції до висвітлення актуальних проблем функціонування мови. Філософський аналіз цих проблем проводиться на основі єдності системного, компаративістського та герменевтичного підходів; ґрунтується на дослідженні концепцій засновників теоретичного мовознавства, лінгвістики та філософії мови В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, О.Потебні, М.Хайдеггера, Л.Вітгенштейна, Г.Гадамера, М.Бахтіна, а також провідних сучасних філософів і лінгвістів П.Ріквора, М.Фуко, Ю.Хабермаса, А.Вежицької та інших. Компактність і стислість викладення навчального матеріалу поєднується з достатньою повнотою розкриття тематики, чіткістю, ясністю та доступністю для його розуміння студентською аудиторією.

Для студентів лінгвістичних університетів та філологічних факультетів вузів, магістрантів, аспірантів, викладачів, всіх, хто цікавиться сучасними філософськими проблемами мовознавства.

ВСТУП

Життя кожної людини неодмінно зв'язане зі світом, суспільством, мовою як одним з необхідних засобів комунікації окремих людей і певних соціальних груп. Отже, світ, соціум і мова – це ті сфери, в яких рухається думка, тому з ними так чи інакше зв'язані всі більш конкретні проблеми людської життєдіяльності. Філософія, яка осягає в мисленні світ як цілісність, здійснює рефлексію й щодо конкретних проявів людського буття, зокрема, людського спілкування та шляхів його здійснення, тим самим формуючи специфічну галузь знання – філософські проблеми мовознавства.

Закладаючи фундамент теоретичного мовознавства, В. фон Гумбольдт розглядав проблеми мови в широкому контексті інших проблем суспільного буття, таким чином прагнучи синтезувати погляди на них філософії та лінгвістики. Інтеграція цих двох наук та формування на цій основі міждисциплінарної галузі, яка додала однобічність як філософської рефлексії, так і досить обмеженої області лінгвістичних досліджень, відіграла й продовжує відігравати важливу роль у пізнанні оточуючої дійсності. Дане положення справедливе з огляду на те, що “людина оточує себе світом звуків, щоб сприйняти в себе й переробити світ речей” (В. фон Гумбольдт). Виявлення соціального характеру мови, розуміння того, що вона стосується не одного якогось фрагмента реальності, а світу як цілого, виводить теоретичне мовознавство на вироблення не лише власне лінгвістичних, але й світоглядних та культурологічних орієнтирів того чи іншого суспільства на певному етапі його розвитку.

Можна змістовно визначити місце та роль філософських проблем мовознавства в навчальному процесі наступним висловлюванням О.О.Потебні: “Показати справжню участь слова в утворенні послідовного ряду систем, які обіймають собою відношення особистості до природи... В загальних рисах ми вірно зрозуміємо значення цієї участі, якщо прийняли основне положення, що мова є засобом не виражати вже готову думку, а створювати її, що вона не відображення світогляду, який уже склався, а діяльність, що його складає (А.А.Потебня. Мысль и язык. С.151).

Як навчальна дисципліна курс “Філософські проблеми мовознавства” покликаний формувати у студентів-гуманітаріїв здатність до філософського узагальнення процесів, зв’язаних з комунікацією людей як у межах одного етносу, так і в міжетнічних та міждержавних стосунках. Пропонований курс спирається на знання студентів, отримані в ході попереднього вивчення основ філософії, культурології, педагогіки, психології, теоретичного мовознавства й інших дисциплін соціально-гуманітарного циклу. Вона орієнтує студентів на *базові гуманістичні цінності* сучасної цивілізації; на *свободу вибору* певного типу філософствування й відповідних йому світоглядних засад; на *розуміння* студентами мови не лише як засобу спілкування, але й як соціокультурного феномена, що сприяє пізнанню і перетворенню людиною природної та соціальної дійсності на основі чуттєво-раціонального проникнення в сутність життєвого простору соціуму.

Вивчення зазначеного курсу має *на меті* формування у студентів умінь *теоретико-філософського аналізу* специфіки функціонування мовних і мовленнєвих засобів у відповідному соціальному середовищі, а також *практичних навичок* філософської рефлексії щодо мовної діяльності в різних сферах життя.

Тема 1

ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ, МИСЛЕННЯ І МОВА

Щоб зрозуміти специфіку навчального курсу з філософських проблем мовознавства, необхідно попередньо вяснити основоположні принципи людського буття та осмислення його в категоріях сучасної духовної культури, розглядаючи мову як один з проявів буття соціуму; вплив історичних та соціально-культурних умов на трансформацію мисленнєвої та мовної діяльності людей; визначити рівень взаємодії чуттєвого та раціонального в структурі мови як соціокультурного феномена; наявність вербальних і невербальних когнітивних засобів у процесі словотворення й функціонування мови тощо. А ще – виявити відношення мислення та мови до об’єктивної дійсності, встановивши між ними кореляцію. Згідно із зазначеними завданнями пропонується розглянути наступні питання:

1. Поняття буття у філософії та лінгвістиці.
2. Мовна практика та її філософська рефлексія. Проблема “Іншого” в мовному спілкуванні.
3. Мислення і мовна діяльність людини в культурно-історичному процесі.
4. Єдність чуттєвого й раціонального, вербалізованого та невербалізованого в мовленнєвій сфері людського спілкування.

Поняття буття у філософії та лінгвістиці

Розглядаючи проблему людського буття, студентам слід звернутися до вже знайомого з курсу філософії ключового поняття людського буття і співвіднести його філософський сенс з розумінням людського буття в лінгвістиці. Як відомо, у філософії через категорію “буття” вибудовується єдина картина світу, яка визначається єдністю людини та інших форм існування Всесвіту. Відповідно до специфіки розглядуваної теми нас цікавить *наявність людини як однієї з форм буття*, а також результатами власної соціокультурної діяльності – речами “другої природи” та духовними цінностями суспільства.

Філософський аналіз поняття людського буття дозволяє зрозуміти його специфіку як процес становлення та самоствердження людини, процес самореалізації нею своїх сутнісних сил, творчих потенцій. Буття людини означає не просто фіксацію її існування, а розкриття способу існування людини в культурі, створений шляхом практично-духовного освоєння нею дійсності. Таким чином, людське буття виступає як реальний процес життєдіяльності, в якому людина через різні соціальні практики перетворює зовнішній світ на умови і засоби свого саморозвитку, й тим самим самостверджує себе як суб'єкта соціальної діяльності.

Соціокультурна природа людського буття дозволяє виявити сутність та функції мови як атрибута й міри соціальності людини. Цим визначається поняття людського буття у мовознавстві. Якщо підходити до розуміння людини як "міри всіх речей" (Протагор), то очевидно, що мова як суто людська властивість виступає такою ж реальністю як і свідомість. Мова, на думку В. фон Гумбольдта, – це не засіб чи форма втілення людської духовності, а сама є духовним життям людини, адже "тип і функція мови є організмом духу так само, як будова м'язових волокон, коло кровообігу, розгалуження нервів – організмом тіла" (В. фон Гумбольдт. Язык и философия культуры. – С.365). Таким чином, істинно людське буття неможливе без мови. Мова – це не відчужена від людини система символів і знаків, а вона є "безпосередньою дійсністю мислення" (К.Маркс), оскільки виступає живою реалізацією діяльності людської свідомості.

Проблема людського буття у співвідношенні з мовою стала провідною в творчості М.Хайдеггера, особливо в працях "Буття і час", "Час і буття". Але його бачення цієї проблеми кардинальним чином відрізняється від інших філософських досліджень. Він вважав, що найбільш глибоким тлумаченням буття є його пояснення з часу, оскільки М.Хайдеггер називав час фундаментальним шаром буття людини. Він замінив термін "людина" терміном "присутність" (нім. – Dasein). Людина в нього – це суще, сутність якого полягає в "бутті-ось", "бутті-тут", в Dasein (присутності). Саме присутністю щільне середовище природних речей розімкнуте. Людина – це те неозначуване, але очевидне "ось", яке не "складається з" різних елементів світу, а відкрите всьому як єдине місце, здатне вмістити Ціле. Людина існує постільки, поскільки здійснює можливість свого

"ось". Присутність – це бездонне в людині, а тому людським можливостям немає меж. Присутність може бути всім захоплена і таким чином виявляти як повноту "буття", так і провалля "ніщо". Не остання з можливостей людини – втратити себе. Разом з тим у М.Хайдеггера проблема буття – це й проблема мови, оскільки саме в мові буття висловлює себе. Тим самим у нього мова набуває онтологічного статусу, вона стає самим буттям, адже мова "вкорінена в буттєвій конституції присутності" (М.Хайдеггер. Бытие и время. – С.162), а сутність мови або мова сутності ховається в індивідуальній самосвідомості.

Отже, філософське розуміння людського буття ґрунтується на положенні, що в мові втілюється власне людське начало у його становленні та розвитку. Мова не залишається незмінною реальністю, а перебуває в постійному русі, змінах, перетвореннях, що супроводжують усе людське буття, бо в ній реалізуються духовний зв'язок між людьми, на який впливає безліч різноманітних чинників. Проте мова, як і свідомість, не така реальність як, скажімо, природа. Мова є продуктом розвитку людського суспільства, формується й розвивається разом з ним. Поза людським суспільством не існує й не може існувати мови, оскільки створена нею система символів та знаків і правила оперування з ними мають сенс лише в процесі людської життєдіяльності. Отже, можемо говорити про мову як специфічну й суто людську, а більш точно – соціальну, форму буття.

Лінгвістика як наука про закони функціонування мови та її окремих елементів і розглядає поняття людського буття через дослідження законів функціонування мови "у найширшому її обсязі... і в її відношенні до діяльності мислення та чуттєвого сприйняття" (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.75). Такий погляд на мову як на "творіння природи людського розуму" (Там само. – С.314) виводить лінгвістику за межі чистого мовознавства, яке підноситься до узагальнень соціально-філософського характеру. Це й породжує специфічну галузь знань – філософські проблеми мовознавства. Зокрема, засновник теоретичного мовознавства як науки В. фон Гумбольдт досліджував через мову такий феномен буття соціуму як нація (для нього нація означає те ж саме, що й народ). Вважаючи націю "духовною формою людства, яка має мовну визначеність", він писав, що нація – це така "форма індивідуалізації

людського духу”, яка має “мовний” статус” (Там само. – С.125). Проте він не вважав мову єдиною визначальною рисою нації, а розглядав її в єдності з іншими характеристиками. “Якщо нами нації називалися духовною формою людства, то цим зовсім не заперечувалися їхня реальність і їхнє земне буття; таке вираження ми обрали лише тому, що тут питання стосувалося їхнього (націй) інтелектуального аспекту” (Там само)

Він співставляв мову з духом народу, ввівши нові для лінгвістики й філософії поняття “духовна сила народу” та “мовна свідомість народу”. На його думку, “народ створює свою мову як знаряддя людської діяльності, дозволяючи їй вільно розгорнутися зі своїх глибин, і разом з тим він шукає й отримує дещо реальне, дещо нове й більш високе; а досягаючи цього на шляхах поетичної творчості та філософських передбачень, він, у свою чергу, здійснює зворотній вплив і на свою мову” (Там само. – С.68). У В. фон Гумбольдта мова є діяльністю духу, оскільки “буття духу взагалі може мислитися лише в діяльності” (Там само. – С.70). Як видно, мислитель розкривав сутність мови не стільки з точки зору її комунікативної та гносеологічної функцій, скільки з точки зору її онтологічного (буттєвого) статусу.

Розглядаючи філософське поняття буття в межах лінгвістичного аналізу, В. фон Гумбольдт піднявся над чисто лінгвістичними проблемами та вивів своє дослідження на рівень філософської рефлексії важливих проблем мовознавства. Він побачив у живому процесі мовлення самої діяльності саму сутність мови, оскільки вважав, що людина, яка живе у світі, не просто оснащена мовою як деяким знаряддям: насправді на мові ґрунтується і в ній виражається те, що для людини взагалі є світ. За його визначенням, “мова завжди є лише *ідеальним буттям* (виділено нами. – Л.Д.) у головах та душах людей і ніколи – матеріальним, навіть будучи накресленою на камені чи бронзі” (Там само. – С.158). Таким чином, для В. фон Гумбольдта мова виступає *світобаченням і світорозумінням*. Висловлюючись філософською мовою М.Хайдеггера, для В. фон Гумбольдта буття людини є “тут-буттям”, “ось-буттям” і це “*тут-буття*” у нього є *мовним*. Він стверджував, що мова має свого роду самостійне буття стосовно окремої людини, яка належить до певного співтовариства, оскільки мова, в середовищі якої живе й зростає людина, визначає разом з тим її зв'язки зі світом і її відношення до світу.

Схоже розуміння мови знаходимо в творчості швейцарського лінгвіста Ф. де Соссюра, який називав мову не засобом спілкування людей, а реальністю. Він писав, що мовні знаки є психічними за своєю сутністю, тобто такими, що існують у дійсності; а асоціації, які скріплені колективною домовленістю і в своїй сукупності становлять мову, є реальностями, що локалізуються в мозку (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.23).

Ідеї В. фон Гумбольдта стосовно співвідношення людського буття та мови розвивав Г.-Г.Гадамер. Він також вважав, що саме мова визначає людське буття, бо лише в мові відкривається людині істина буття. Продовжуючи думку В. фон Гумбольдта стосовно самостійного буття мови, Г.-Г.Гадамер писав, що ця самостійність є не абсолютною, а відносною. Для нього «не лише світ є світом лише постільки, поскільки він отримує мовне вираження, – але справжнє буття мови в тому лише й полягає, що в ньому виражається світ. Таким чином, споконвічна людськість мови означає разом з тим споконвічно мовний характер людського “буття-у-світі”» (Г.-Г.Гадамер. Истина и метод. – С.513). Саме піднесення людини над оточуючим світом з самого початку мало мовний сенс, який характеризує діяльну природу буття людини в світі.

Отже, *поняття людського буття в лінгвістиці означає існування та функціонування мови як суспільного феномену, невіддільного від свідомості й інших сутнісних сил людини, який формується лише в суспільстві. Причому лінгвістичний підхід до розуміння людського буття корелюється з його філософським сенсом.*

Мовна практика та її філософська рефлексія.

Проблема “Іншого” в мовному спілкуванні

При розкритті зазначеного в підзаголовку питання необхідно розглянути специфіку дослідження мовної діяльності в різних філософських системах. Слід зазначити, що філософське осмислення мови є досить традиційною темою, яка висвітлювалася ще в античні часи: згадаймо, наприклад, висловлювання Арістотеля про мову як форму позначення сутності речей або мовлення про сутність речей (Аристотель. Метафизика. Соч.: В 4-х т. Т.1.-С.107). Проте

справжній “лінгвістичний поворот” у філософії відбувся в кінці XIX – на початку XX століть і зв’язаний з іменами О.Потебні, М.Хайдеггера, Л.Вітгенштейна, Г.-Г.Гадамера, Ф. де Соссюра, М.М.Бахтіна й інших філософів та лінгвістів. Вони мали на увазі саме онтологічний статус мови, розглядаючи людське буття крізь призму мовної діяльності людей. Але при цьому слід мати на увазі, що всі ці мислителі у своїх дослідженнях відштовхувалися від теоретичних положень В. фон Гумбольдта.

В. фон Гумбольдт (1767-1835) – засновник теоретичного мовознавства. Але окрім лінгвістики коло його наукових інтересів охоплювало філософію, літературознавство, класичну філологію, теорію мистецтва й інші галузі знань. Студентам слід вивчити “Вибрані твори з мовознавства” В. фон Гумбольдта, в яких репрезентований увесь спектр проблем як з теоретичного мовознавства, так і з філософських його основ. Створюючи загальну теорію мовознавства, він, як уже мовилося вище, доводив теоретичний аналіз мови до загально-філософського обґрунтування засад її функціонування в суспільстві. В його теоретичному спадку існує безліч ідей, які безсумнівно можна віднести як до вершин мовознавства, так і філософії (при розкритті першого питання теми деякі з цих ідей були вже розглянуті).

В. фон Гумбольдт був одним з перших мовознавців, хто розглядав мову як продукт розвитку суспільства, що змінювався під впливом соціально-культурних умов життя. Він виробив аналітичний метод, який дозволив розв’язати питання про одвічний зв’язок мови та мислення, а також про єдність усіх феноменів культури. Досліджуючи генезу мови, він дійшов висновку, що вона не є якимось даром, а виступає сутнісною характеристикою людини як соціальної істоти і цим підняв суто лінгвістичний аналіз мови до її філософсько-антропологічного рівня. Він доводив, що *мова охоплює переважно об’єкти, які належать до кола потреб та інтересів людини, практики в цілому, і відображає не власне субстанціальні властивості позамовного світу, а, швидше, відношення людини до нього.*

Розглядаючи мову як соціальний феномен, що перебуває в постійному русі, розвитку та зв’язках з іншими феноменами духовної культури суспільства, В. фон Гумбольдт вніс дух діалектики в теоретичне мовознавство. Він писав, що

словарний запас ні в якому випадку не можна розглядати як готову, застиглу масу. “Не кажучи вже про постійний процес утворення нових слів і слівформ, словарний запас, поки мова живе в мовленні народу, є продуктом словотворної потенції, що розвивається й знову відтворюється, перш за все у тій своїй основі, якій мова зобов’язана своєю формою, потім при вивченні мови в дитинстві і, насамкінець, при повсякденному мововживанні” (Там само. – С.112). На його думку, навіть сила померлої мови цілком залежить від нашої здатності відтворити її. Тому в мові, як у безупинному горінні, не може бути ні хвилини спокою, ні миті повної зупинки (Там само. – С.158).

Здійснюючи порівняльний аналіз різних мов і законів їх генези та функціонування в соціокультурному просторі, В. фон Гумбольдт органічно поєднав порівняльне мовознавство з соціологією мови та філософською теорією істини. Зокрема, він писав, що “мови є не лише засобом вираження вже пізної істини, але, більше того, засобом відкриття раніше невідомої... Сукупність того, що пізнається, як цілина, яку треба обробити людській думці, лежить між усіма мовами й незалежна від них. Людина може наблизитися до цієї чисто об’єктивної сфери не інакше як... лише суб’єктивним шляхом” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.319). Отже, мислитель не розривав суб’єкт та об’єкт пізнання, а вказував на їхню органічну єдність. Особливе значення в цьому процесі він надавав актам безпосередньої комунікації людей, в яких відбувається “перетворення суб’єктивного в об’єктивне” за рахунок переходу “від завжди обмежено індивідуального до всеохоплюючого буття” (Там само. – С.318). При цьому він показував не лише єдність лінгвістичних і філософських підходів до розуміння походження та розвитку мови, але й нерозривний зв’язок власне філософських теорій, зокрема, онтології й гносеології. Важливе місце в його дослідженнях відводиться усуненню протиставлення мови та мовлення, яке домінувало в тогочасних лінгвістичних теоріях, а також аналізу співвідношення мови й культури.

Вітчизняний філософ і лінгвіст **О.О.Потебня (1835-1891)** багато в чому продовжував традицію, започатковану В. фон Гумбольдтом. Студентам треба звернути особливу увагу на вивчення його праць з філософії та мовознавства,

поданих у збірнику "Мислення і мова", в яких він поставив питання про відношення мислення до мови у відповідність до питання про походження мови та мовлення. Як і В. фон Гумбольдт, О.О.Потебня розробляв ідею природного походження мови в процесі суспільно-історичного розвитку і споконвічної нерозривності мисленнєвої та мовленнєвої діяльності людини. Слово не створюється окремим індивідом, адже воно лише у вустах іншого індивіда може стати зрозумілим для того, хто говорить. Таким чином, "мова створюється тільки сукупними зусиллями багатьох, ...суспільство передає початку мови" (А.А.Потебня. Мысль и язык. С.87).

Спираючись на філософський понятійний апарат, О.О.Потебня дослідив процес формування слова як складне соціально-культурне явище, яке складається з багатьох зв'язаних між собою ланок. Початок формування слова він вбачав у простому відображенні чуттєвого сприйняття у звуці; за ним слідує процес усвідомлення індивідом звука; насамкінець – усвідомлення зміста думки у звуці, яке не може обійтися без розуміння звука іншими індивідами (Там само. – С.89). Отже, словотворення складається, як мінімум, з чотирьох етапів, які мають свою наступність і підтверджують висунуту ще В. фон Гумбольдтом ідею єдності мислення та мови.

Новизною відзначається й розроблена О.О.Потебнею теорія внутрішньої форми слова. Він визначав внутрішню форму слова також через взаємозв'язок мислення й мови: "В н у т р і ш н я ф о р м а слова є відношенням змісту думки до свідомості; вона показує, як уявляється людині її власна думка" (Там само. – С.91). Через виділення внутрішньої форми слова О.О.Потебня пояснював, чому в одній і тій же мові може бути кілька слів для позначення одного й того ж предмета і, навпаки, одним словом можна позначати різні предмети. Отже, він показував, що словотворення – не суб'єктивний продукт людського мислення, а об'єктивний процес відображення та відтворення світу в процесі суспільної діяльності людей.

На цьому ґрунтується визначення О.О.Потебнею когнітивної функції мови в процесі наукового пізнання. Він доводив, що відкриття законів розвитку світу відбувається через мову: "Думка, виговувана словом, починає відноситися

безпосередньо до самих понять, в них знаходить знання, яке шукає" (Там само. – С.143). Кожна спеціальна наука відшукує для себе необхідні слова у цілісній будівлі мови й таким чином вибудовує свою споруду. А отже, як образно висловлюється О.О.Потебня, "шлях науці підготовляється словом" (Там само. – С.144). Причому слова (імена) наука обирає не самодовільно, а таким чином, щоб вони відповідали найменованим предметам та явищам об'єктивного світу. Слово, як і поняття, повинне містити сукупність тих ознак, що притаманні образу досліджуваного предмета.

Важливий філософський сенс має розроблене О.О.Потебнею положення про роль мови в утворенні послідовного ряду наукових систем, які вибудовувалися протягом людської історії й обіймали собою відношення людини до природи. На його погляд, у цьому процесі мова виступає не засобом вираження вже готової думки, а засобом її створення. Тому мова не відображає світоспоглядання, яке вже склалося, а виступає невід'ємною складовою частиною діяльності світоспоглядання. Щоб зрозуміти свої зовнішні сприйняття, людина повинна кожне з них об'єктивувати в слові і це слово привести у зв'язок з іншими словами. "Для розуміння своєї і зовнішньої природи зовсім не байдуже, як уявляється нам ця природа, через які саме порівняння стали відчутними для розуму окремі її стихії, наскільки істинні для нас самі ці порівняння, – одним словом, не байдужі для думки початкова властивість та ступінь забуття внутрішньої форми слова" (Там само. – С.151). Наприклад, наука в теперішньому її вигляді не могла б існувати, якби не були усунуті з мови порівняння душевних сил з такими природними стихіями як вогонь, вода і т.п., які були зафіксовані у міфах. Але разом з тим наука розвинулася саме з міфів, яким ці порівняння були притаманні. В ході вивчення наступних тем курсу студенти будуть більш детально знайомитися з ідеями О.О.Потебні, що стосуються філософських проблем мовознавства.

Німецький філософ М.Хайдеггер (1889-1976) одним з перших поставив проблему буття у співвідношення з проблемою мови. Для нього мислення та мова стосуються самого буття. Він вважав, що в мисленні й мові (і в мовленні) людина дає можливість сущому відкритися. Відношення між мисленням, буттям і мовою

полягає в тому, що слово дає буття думку, а тому “мова є дім буття. В житті мова мешкає людина. Мислителі й поети – хранителі цього життя” (М.Хайдеггер *Время и бытие: Статьи и выступления*. – С.192). М.Хайдеггер був невдоволеною наявною в його час мовою філософії, вважаючи, що вона недостатньо розкриває сутність буття, перш за все екзистенціального буття людини. А тому вводить нові філософські терміни, здійснюючи “перереєстрацію” вже існуючих термінів (*термін* – у перекладі з латини – межа, границя) і надаючи їм онтологічного статусу – статусу *присутності в бутті*. Він визначає ці терміни в їх справжніх буттєвих межах.

Від деяких філософських термінів він зовсім відмовився, вважаючи, що вони затьмарюють сутність буття (наприклад, терміни “особистість”, “свідомість” тощо), в інших же випадках – здійснив заміну одних термінів на інші. Найбільш яскраво це виявилось в заміні ним терміну “людина” на термін “*Дазайн*” (“*Da-sein*” означає “тут-буття”, “ось-буття”) – “людина, яка присутня” перетворюється на просто “*присутність*”, “*буттєвість*”. Малася на увазі присутність людини, оскільки М.Хайдеггер у своїй філософії не розглядає речі природи, і навіть людина розуміється ним не як тілесна, а як екзистенціальна істота. Прагнучи дійти до витоків буття, він часто звертається до потенціалу давньогрецької мови, вважаючи, що більш пізні мови – латина й німецька – при перекладі викривили істинний зміст терміну “буття”, введеного давньогрецькими філософами. При цьому М.Хайдеггер вважав свою філософську мову найбільш вірною й адекватною істині буття.

Л.Вітгенштейн (1889-1951) – одна з ключових постатей у філософії ХХ століття взагалі й у філософії мови, зокрема. В ранній період своєї творчості, коли працював над знаменитим “Логіко-філософським трактатом”, він був логістичним філософом і досліджував логіку як мову, а з 1933 р. у його творчості відбувся майже докорінний поворот, який привів його до лінгвістичної філософії. Нас цікавить саме другий етап його творчості, ознаменований написанням “Філософських досліджень”. Як лінгвістичний філософ він не мав попередників і його по праву називають засновником цієї течії у філософії ХХ століття.

Головна новизна ідей пізнього Л.Вітгенштейна полягає в тому, що, розглядаючи сутність мови, він узяв за *референтну* (або *денотатну*) систему для мови не світ *спів-буттів*, а *поведінку* людей. Він писав, що “спільна поведінка людей – ось та референтна система, за допомогою якої ми інтерпретуємо незнайому мову” (Л.Вітгенштейн. *Філософские работы*. Ч.І. – С.164). Для нього значення слова і зміст речення – це його застосування в мові. Для розв’язання проблем, які постають перед дослідником, необхідно, на думку Л.Вітгенштейна, зв’язати мову зі сферою реальних дій. Тоді мова втрачає тасмичність. У світі живуть реальні люди. З їхньої різноманітної сукупної діяльності складається суспільне життя. Спілкування, взаєморозуміння людей у процесі їхньої діяльності здійснюється за допомогою мови. Люди користуються мовою для досягнення різних цілей. Тому Л.Вітгенштейн (на відміну від попередніх своїх поглядів) більше не вважає мову протиставленим і відокремленим від світу його відображенням. Мова в його нових поглядах постала як мовленнєва комунікація, нерозривно зв’язана з конкретними цілями людей в конкретних обставинах, у процесі різноманітних соціальних практик. Тобто мова стала ним мислитися як *частина самого світу*, як “форма суспільного життя” (порівняйте з поглядами М.Хайдеггера на онтологічний статус мови).

Відповідно до нових своїх поглядів Л.Вітгенштейн став розглядати мову такою ж частиною життєдіяльності людей, як їжа, ходіння і т.п. Мовленнєві акти, на його думку, здійснюються в реальному світі, передбачають реальні дії з реальними предметами, а необхідними умовами комунікації є два взаємозв’язані процеси: *розуміння мови та її вживання*. Л.Вітгенштейн вводить ключовий для пізнього періоду його творчості термін “*мовна гра*”. В основу поняття мовної гри він поклав аналогію з поведінкою людей в іграх (в карти, шахи, футбол і т.д.) і в різних *соціальних практиках* – реальних діях, в які вплетена мова. Зазначені ігри мають свої правила; так само й мовні ігри мають *моделі роботи* мови, методики *аналізу її в дії*. Цей новий метод аналізу покликаний диференціювати складну картину застосувань мови, виявити, розрізнити багатоманітність її “інструментів” і функцій, які виконує мова. Тобто для Л.Вітгенштейна *мовна гра* – це *ціле, яке складається з мови та дії, в які вона вплетена*. А сама мова – це діяння,

сукупність мовленнєвих практик, нерозривно зв'язаних зі звичаями, реальними способами дій, поведінки людей, які склалися історично. Необхідність введення поняття "мовна гра" він вбачав у багатозначності слів, яка може затьмарити суть справи. А завдання мовної гри – *прояснювати* мову, її функції, форми роботи. Інакше кажучи, *мовні ігри* – це сукупність прийомів, навичок усвідомлення, яким можна навчатися і навчити, зокрема, через педагогіку. Разом з мовними іграми, вважав Л.Вітгенштейн, змінюються і слова, й поняття, і цінності, й горизонти творчості.

Значну роль у філософському осмисленні мови відіграла творчість Г.-Г.Гадамера (народився в 1900 р.). Як і М.Хайдеггер, Г.-Г.Гадамер онтологізує мову, вважаючи, що вона є тим простором, де відбувається співбесіда, тлумачення, діалог. Він обстоює думку про предметність мови, оскільки вважає слова дзеркалом речей: "Слово подібне до дзеркала, в якому ми бачимо річ. Особливість цього дзеркала, проте, в тому, що воно вичерпується образою саме цієї речі. Ніщо інше в ньому не відображається, так що воно як ціле передає лише образ цієї речі. Це порівняння примітне тим, що слово розуміється тут як досконале відображення речі, тобто як її вираження, яке залишило далеко позаду увесь той шлях мислення, якому тим не менше воно завдячує своїм існуванням" (Г.-Г.Гадамер. Істина і метод. – С.493). Тобто мова у нього, як і у М.Хайдеггера, є самим буттям. А тому мовою не можна володіти, "мати у своєму розпорядженні", як неможливо володіти буттям.

Він, як і Л.Вітгенштейн, порівнює мову з грою, але тлумачить мовну гру інакше. Він вважає, що саме через мовні ігри людині відкривається світ. вона піднімається до його розуміння. Відбувається гра зі словами, які обігрують те, що розуміє текст. Тому сутність мовної гри полягає в тому, що не її ведуть гравці, а "грає сама гра, втягуючи в себе гравців і таким чином сама стаючи власним суб'єктом ігрового руху. Відповідно тут ідеться не про гру з мовою..., але про гру самої мови, яка з нами грає, звертається до нас і знов заговкає, запитує і в нашій відповіді здійснює саму себе" (Там само. – С.565-566). Через поняття гри у Г.-Г.Гадамера поєднуються мова та мистецтво, в тому числі й мистецтво розуміння тексту.

Йому імпонувала точка зору В. фон Гумбольдта на мовне розуміння як на світорозуміння. До того ж, на думку Г.-Г.Гадамера, мова насичена переживаннями і духовним досвідом попередніх поколінь. У мові стає видимою та дійсністю, яка піднімається над свідомістю кожної окремої людини: "Мовний досвід світу "абсолютний". Він підіймається над відносністю всіх наших буттєвих покладань, оскільки охоплює собою будь-яке в-собі-буття, у якому б зв'язк (відношенні) воно не поставало перед нами. Мовний характер нашого досвіду світу передує всьому, що ми пізнаємо і висловлюємо як суще" (Там само. – С.520). Звідси його висновок про те, що не світ стає предметом мови, а швидше те, що стає предметом пізнання й висловлювання, завжди вже оточене світовим горизонтом мови. Та найбільш вагомий внесок Г.-Г.Гадамер здійснив у розвиток філософської герменевтики, яку розумів не як метод розуміння, а як цілісну філософську систему, про що йтиметься більш детально при розгляді останньої теми курсу.

У ХХ столітті "лінгвістичний поворот" у філософії позначений також оригінальними ідеями філолога й філософа М.М.Бахтіна (1895-1975). Особливістю його концепції є розкриття комунікативної функції мови та аналіз "мовленнєвих актів" через поняття "іншого". Взагалі поняття "інший" у філософії має певну традицію. Ним позначають те, що не є Я, тобто "інший", який тим не менше має відношення до мене, тобто до Я. Більш широко це поняття стало застосовуватися лише в персоналістській течії філософії та в літературознавстві ХХ століття у зв'язку з аналізом літературних текстів. Важливе місце проблемі "іншого" відводив у своїх дослідженнях текста М.М.Бахтін.

Він розглядав текст крізь призму діалога. М.М.Бахтін вважав, що способом взаємодії свідомостей є діалог. Будь-яке зіткнення зі світом культури постає як "запитування і бесіда", діалог. Розуміння виникає там, де зустрічаються дві свідомості. Воно взагалі можливе лише при умові існування іншої свідомості, яка розуміє. На думку М.М.Бахтіна, в принципі будь-який філософський чи літературний текст можна вважати діалогічним (а не тільки, скажімо, у Платона, Ціцерона, Петрарки). Оскільки текст він вважає продуктом спілкування, то діалог у нього первинний стосовно текста. Для М.М.Бахтіна "слово хоче бути почутим,

зрозумілим, отримавши відповідь і знову відповісти на відповідь і так до нескінченності. Воно вступає в діалог, який не має *сміслового* кінця (але для того чи іншого учасника може бути фізично обірваний)" (М.М.Бахтин. Естетика словесного творчества. – С.297).

Розглядаючи сутність словесної творчості, М.М.Бахтін вважав, що свідомість мого Я охоплює весь світ, а не вміщується в нього, і разом з тим світ існує об'єктивно. Поєднання окремого індивіда з "великим світом" відбувається через іншого індивіда, оскільки лише через іншого (інших) індивід "Я" здатен побачити себе з боку, як частину природи і людського суспільства. Але поскільки саме так Я сприймаю себе у повсякденній реальності, то це має бути обумовлене спілкуванням з іншими людьми (Там само. – С.41-42). Тому для М.М.Бахтіна "бути – значить спілкуватися", "бути – значить бути для іншого й через нього – для себе". Виходячи з такого розуміння людини, він вважав, що "у людини немає внутрішньої суверенної території, вона вся і завжди на межі, дивлячись усередину себе, вона дивиться в очі іншому або очима іншого" (Там само. – С.330). А раз так, то свідомість людини і її мова є діалогічними.

Вагомим є внесок М.М.Бахтіна і в теорію мовленнєвих жанрів, яку він зв'язував зі специфікою різних сфер соціально-культурної діяльності людей. Він писав, що кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи висловлювань, які й назвав мовленнєвими жанрами (М.М.Бахтин. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – С.249). М.М.Бахтін вважав, що "багатство й різноманітність мовленнєвих жанрів неосянне, бо невичерпними є можливості різноманітної людської діяльності і тому що в кожній сфері діяльності виробляється цілий репертуар мовленнєвих жанрів, який диференціюється й росте по мірі розвитку ускладнення даної сфери" (Там само. – С.249-250). При цьому він виділяв первинні та вторинні мовленнєві жанри, відносячи до перших певні типи усного діалогу – салонного, сімейного, гурткового, сімейно-побутового тощо, а до других – літературні, публіцистичні, наукові мовленнєві жанри (Там само. – С.256). Він показав, що мовленнєві жанри перебувають у постійних історичних змінах, залежать від історичної епохи, в яку функціонують, і разом з тим визначають ті чи інші мовні стилі, тобто відповідні типи висловлювань.

Очевидно, що лінгвістична концепція тексту у М.М.Бахтіна ґрунтується на антропологічній концепції. Проте в його концепції аналізу тексту є істотна суперечність. Вона полягає у визнанні ним того, що не лише людина є невід'ємною часткою світу, але й, як уже мовилось вище, сам "великий світ" вміщується в свідомості людини. Виникає питання: як же людина може переконатися при цьому в існуванні іншої свідомості, яка також вміщує (за його ж теорією) увесь світ? Студентам слід звернутися до першоджерел, і в першу чергу, до твору М.М.Бахтіна "Естетика словесної творчості", й спробувати розв'язати цю суперечність. В цьому певним чином може допомогти праця С.Б.Бураго "Мелодія вірша. (Світ. Людина. Мова. Поезія)" – С.104-109, в якій глибоко аналізується сутність філософсько-філологічної концепції М.М.Бахтіна.

Мисленнєва і мовна діяльність людини

в культурно-історичному процесі

При розгляді даного питання студентам слід розкрити співвідношення мислення та мови як атрибутів людського буття. Перш за все треба зазначити, що проблема кореляції мови і мислення розглядалася й вирішувалася фахівцями впродовж майже всієї історії людства, принаймні, писаної історії. Звідки походить мова? Чому й коли у людини виникає мисленнєва діяльність? Чи існує зв'язок між мовою та об'єктивною реальністю? Що чому передує, а значить і що є визначальним: мислення чи мова? Наскільки суб'єктивними є мова та мислення? Ці та багато дотичних до них питань хвилюють філософів, логіків, лінгвістів, психологів і інших фахівців, які намагаються прояснити їх, оскільки мислення й мова пронизують життєдіяльність людей. Проте однозначної відповіді ці питання не отримали й досі. І причина такого стану криється в різних, а іноді й протилежних, світоглядних та методологічних підходах до їх вирішення. Окрім того, дана проблематика завжди розглядається в контексті відповідної історичної й соціокультурної ситуації і зв'язана з рівнем розвитку матеріальної культури суспільства, а отже, й наявних цілей та засобів когнітивної діяльності.

Спочатку слід розглянути природу й сутність мисленнєвої діяльності людини. Мислення в філософії розуміється як суто людський творчий процес відображення вже існуючих предметів і явищ світу та конструювання ідеальних образів майбутніх предметів "другої природи", опосередкований активною діяльністю людей, яка здійснюється відповідно до їхніх потреб та інтересів. Вихідною формою мислення є поняття, адже в процесі взаємодії людини з оточуючим світом в її мисленні виникає певний образ предмета у вигляді деяких абстракцій, що характеризують його певні ознаки, властивості, сторони, зв'язки та відношення. Щоправда, образ, який виникає в свідомості суб'єкта, містить в собі не лише вербалізовані (співвіднесені з мовним вираженням) складові знання про об'єкт, але й невербалізовані. Проте поняття репрезентують саме такі характеристики об'єкта, які піддаються вербалізації.

Характерною рисою сучасної ситуації у функціонуванні понять є їхня "міграція" з однієї науки в іншу, з позанаукового знання (побутового, паранаукового, релігійного, міфологічного тощо) в науку та філософію, тому закономірно постає питання: чим саме є поняття стосовно об'єктивної дійсності й людської діяльності? Висловлюються різні точки зору на процес утворення понять. Одні вчені й філософи вважають, що вони є відображенням дійсності, як об'єктивної, так і суб'єктивної; інші стверджують, що вони зв'язані з референцією, яка має справу з відношенням мовних знаків до позначених ними об'єктів; ще інші розглядають процес формування понять як конструювання абстрактних мислених образів, які не мають нічого спільного з об'єктивним світом. Кореляція цих точок зору прояснює проблему походження та функціонування понять в науці, філософії й інших сферах життєдіяльності людей (Про це див.: Л.Г.Дротянко. Феномен фундаментального і прикладного знання. – С.7-48).

Відомо, що засновником класичного вчення про поняття був Арістотель. Він розглядав його як закінчену думку про предмет або їхню множину в їх суттєвих ознаках, яку можна зафіксувати в мові, або, іншими словами, під поняттям він розумів мовне позначення сутності речі (Арістотель. Соч.: в 4-х томах. Т.1. – С.107). Спираючись на таке розуміння поняття, В. фон Гумбольдт детально описав взаємодію мови та мислення в процесі спілкування людей (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.75-76). Він зазначав, що

уявлення про предмети зовнішнього світу об'єктивуються через мову суб'єкта, навіть якщо мислення протікає мовчки, не супроводжуючись мовленнєвим актом. Інакше неможливим є утворення понять, а отже й саме мислення. Мова, на його думку, виступає обов'язковою передумовою мислення навіть в умовах повної ізоляції людини, хоча зазвичай мова розвивається лише в суспільстві. "Те, що мова робить необхідним у процесі утворення понять, безперервно повторюється у всьому духовному житті людини – спілкування через мову забезпечує людині впевненість у своїй силі і спонукає до дії" (Там само. – С.77). Таким чином, В. фон Гумбольдт проводив думку не лише про єдність мислення та мови, але й про їхній органічний зв'язок із суспільною діяльністю.

Сучасні дослідники внесли корективи в розуміння природи понять. Починаючи з Е.Гуссерля існує традиція вважати, що якщо уявлення про предмети є суб'єктивними, то поняття про них завдяки їхній фіксації в мові – інтерсуб'єктивні, тобто підкреслюється надіндивідуальний характер понять. Е.Гуссерль увів до своєї феноменології поняття "конституювання" (що означає "установлення", "формування"), яке вказує на таку активність свідомості, коли остання не просто сприймає зовнішні предмети, а виробляє їх зі складових самої свідомості. Більше того, феноменологія Е.Гуссерля базується на співвідношенні між речами та їхніми еквівалентами в свідомості. Причому йдеться не про речі як вони існують самі по собі, а про речі "як речі досвіду" (Е.Гуссерль Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Т.1.-С.103).

Г.Ріккерт присвятив проблемі формування поняття працю "Межі природничонаукового утворення понять", оскільки вважав, що без понять неможливе пізнання світу. Проте їхню функцію в процесі пізнання він редуціював лише до спрощення світу (Ріккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. – С.84). Тобто у нього поняття лише здійснює логічну обробку дійсності, а не відображає останню в її багатоманітності. Отже, він встановлював референтне відношення понять до позначених ними предметів дійсності.

Не задовольняючись тлумаченням понять як лише копій, результатів відображення явищ світу в людському мисленні, багато філософів і лінгвістів прагнуть показати активну, творчу, діяльну, конструктивну здатність

свідомості, що й виражається в їхніх підходах до вивчення природи та род абстрактних понять у пізнанні реальності. Один з таких підходів ґрунтується на глумаченні понять як результату конструювання досліджуваних об'єктів у мисленнєвій діяльності суб'єкта (див., наприклад, працю: Е.Е.Ледников Проблема конструкторов в анализе научных теорий).

Підсумки аналізу вищезазначених підходів до проблеми природи науковим понять свідчать, що філософи й лінгвісти в основному розглядали проблему походження понять не як самостійну, а в контексті певної дослідницької програми де дана проблема підпорядковувалася іншій, що й відбилася на досить однобічному розумінні природи понять. Якщо ж розглядати цю проблему з різних боків, то виявляється, що згадані підходи не суперечать один одному, а певною мірою взаємодоповняльними. Відношення людей до світу є діяльним, вони пізнають оточуючий світ, перш за все перетворюючи його відповідно до своїх інтересів практичних потреб. А тому мислительна діяльність є лише складовою сукупно соціальної діяльності людей, до того ж опосередкованою значною кількістю ланок.

Отже, будь-які поняття є не лише продуктом відображення, але й опосередкованим продуктом людської діяльності. Вони не обов'язково несуть у собі риси референта, що належить до об'єктивного світу. Нерідко об'єктами пізнання виступають ідеальні утворення, існування матеріальних аналогів яких лише передбачається чи припускається як можливе. Особливо це стосується процесу формування понять у сучасних галузях математики, теоретичної фізики, хімії, теоретичної біології, кібернетики, синергетики, лінгвістики, психолінгвістики тощо. Тут значна частина понятійного апарату саме сконструйована в мисленні дослідників і вимагає відповідної референції, тобто встановлення відповідності між даними поняттями та їхніми передбачуваними референтами в об'єктивній реальності. В цілому ж про поняття можна говорити як про результат синтезу таких процедур як відображення, референція, конструювання, конвенція опосередкований сукупною суспільною діяльністю людей.

Говорячи про дослідження понять як однієї з найважливіших форм людського мислення, не можна не звернути увагу на те, що в деяких філософських та лінгвістичних джерелах допускається ототожнення поняття та

терміну (або слова), що веде до підміни мисленнєвих форм пізнання світу мовними. Проте мова не тотожна мисленню. *Мова в лінгвістиці й філософії розуміється як система знаків, у яких закодовані результати пізнання людиною дійсності, опосередкованого її активною творчою діяльністю, та правила оперування з ними.* Мова виступає специфічно соціальним засобом накопичення, збереження та передачі інформації, а також управління людською поведінкою. Основною формою мови є слово (або термін). З огляду на провідну роль мовних і мисленнєвих засобів у когнітивному процесі студентам треба звернути увагу на відмінності й на єдність мисленнєвої та мовної діяльності людей, розглядаючи їх взаємодію крізь призму соціокультурної практики.

Більшість філософів і лінгвістів не заперечує тісного зв'язку між поняттям та терміном, або словом, але висловлюється за їхнє розмежування. В.фон Гумбольдт вважав, що *"мова є роботою духу, яка постійно відновлюється і спрямовується на те, щоб зробити артикульований звук придатним для вираження думки"* (В.фон Гумбольдт. Цит. твір. – С.70). А *форму мови* визначав як *"постійне й одноманітне в цій діяльності духу, яка підносить членороздільний звук до вираження думки, взятого в усій сукупності своїх зв'язків та систематичності"* (С.71). Отже, вказував на єдність і разом з тим відмінність мови та мислення.

Ф. де Соссюр на початку ХХ століття закладав основи загальної лінгвістики. За його теорією мови, наше мислення, якщо відволіктися від вираження його словами, є аморфною масою. Взятє саме по собі, воно схоже на туманність, у якій ніщо чітко не розмежоване й тому без допомоги знаків ми не змогли б з достатньою ясністю і сталістю відрізнити одне поняття від іншого (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.112). Для Ф. де Соссюра специфічна роль мови стосовно думки полягає не в створенні матеріальних звукових засобів для вираження понять, а в тому, щоб служити опосередкованою ланкою між думкою та звуком, і при тому таким чином, щоб їхнє об'єднання неодмінно вело до обопільного розмежування одиниць. Він порівнював мову з листком паперу, де мислення – це лицьовий його бік, а звук – зворотний, тому подібно до того, як не можна розрізати листок на ці два боки, так і неможливо відділити ні думку від звука, ні звук від думки. Він вважав поняття і звук елементами мови.

Слово й поняття в їхній єдності розглядав М.Хайдеггер (вище вже наводився його вислів про мову як дім буття). Але перш ніж бути висловленим, на думку М.Хайдеггера, буття-у-світі повинно бути зрозумілим, тобто усвідомленим у понятті. “Мовлення є артикуляцією зрозумілості...”, – писав він у “Бутті і часі”. – Розташована зрозумілість буття-у-світі *вимовляє себе як мовлення*. Значиме ціле зрозумілості *бере слово*. До значень приростають слова” (Хайдеггер М. Бытие и время. – С.161). Причому й слово, і його значення у М.Хайдеггера набувають екзистенціального забарвлення, оскільки “взаємозв’язок мовлення з розумінням і зрозумілістю прояснюється з однієї екзистенційної можливості, яка належить самому мовленню, із слухання. Ми не випадково говоримо, коли не “вірно” розчули, що не “зрозуміли”... Прислуховування до... є екзистенціальна відкритість присутності як співбуття для інших” (Там само. – С.163). Тобто для М.Хайдеггера пізнання світу через мислення й мову є й самопізнанням та пізнанням іншого у спів-бутті, адже він не випадково говорить про необхідність при-слуховування, до-слуховування до змісту вимовленого співрозмовником, щоб зрозуміти зміст сказаного.

У.Куайн розглядав ці проблеми з точки зору неklasичної логіки й піддав критиці основні позитивістські ідеї аналізу мови, в яких з процесу пізнання по суті усувалося абстрактне мислення через поняття, а пропонувалося редуціювати терміни до чуттєвих даних. У.Куайн розмежував терміни як елементи мови і терміни як елементи судження в логіці, частіше замінюючи у мові “термін” на “слово”. Він особливо наполягав на розмежуванні мовних і мисленневих форм вираження при перекладі тексту з однієї мови на іншу, коли проста механічна заміна слів однієї мови на іншу приводила до втрати сенсу відповідного тексту.

На органічну єдність мислення й мови вказував Б.Рассел. Він називав дві важливі особливості мови для мислення: по-перше, відзначав її соціальність, а по-друге, вважав мову засобом вираження думок у суспільстві, які б інакше злишилися особистим надбанням. Без мови наше пізнання оточуючої дійсності було б обмежене тим, що дають нам наші власні органи чуття, й тими висновками,

які здатна дати спадкова конституція. За допомогою ж мови ми можемо дізнатися про те, що розказують інші, а також розповісти про те, що більше не сприймається, але згадується. Таким чином, він робить висновок, що “мова є засобом перетворення нашого особистого досвіду на досвід зовнішній і суспільний” (Б.Рассел. Человеческое познание. – С.70-71). Вона слугує не тільки для вираження думок, але й робить ці думки можливими: “Всі добре відпрацьовані думки вимагають слів” (Там само. – С.71).

Проблема співвідношення поняття та слова займала чільне місце і в творчості О.О.Потебні. Він застерігав проти елімінації з мислительного процесу слова, вважаючи, що можна було б мислити й без слів, обмежуючись лише більш-менш явними вказівками на них, проте вміння мислити по-людськи, але без слів, дається лише словом, інакше люди залишалися б майже тваринами (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.141). Але думка не може бути ясною без слова. “Як у слові вперше людина усвідомлює свою думку, так у ньому ж перш за все вона бачить ту законність, яку потім переносить на світ. Думка, викохана словом, починає відноситися безпосередньо до самих понять, в них знаходить шукане знання, на слово ж починає дивитися як на сторонній і довільний знак”, – писав він (Там само. – С.143). Очевидно, що саме ставлення до слова як до зовнішнього стосовно думки знаку і забуття істинної ролі слова у формуванні понять приводить або до їхнього ототожнення, або до зневажливого ставлення до слова.

О.О.Потебня розглядав слово й поняття не як опозицію, а як діалектичну єдність, у якій кожна із складових має свою винятковість, не притаманну іншій у процесі пізнання людиною світу, але разом з тим обумовленою іншою. В даній єдності слово виступає засобом утворення поняття і до того ж не зовнішнім, а навіяним самою природою людини. На його думку, якщо логічне поняття абстрагується від чуттєвого образу, то слово може однаково виражати й чуттєвий образ, і поняття.

Подібну точку зору на співвідношення мови та мислення висловлює провідний сучасний лінгвіст А.Вежбицька. У відповідь на питання: чи не можна, щоб люди володіли поняттями без слів? вона говорить, що поняття, звичайно, можуть існувати без слів, але, по-перше, наявність слова (окремої лексичної одиниці) слугує прямим свідченням існування поняття, а при його відсутності є, в кращому випадку, лише побічні свідчення. По-друге, при людському спілкуванні недостатньо "володіти" поняттям, важливими є також засоби передачі його іншим людям. Для деяких понять така передача можлива за допомогою описових конструкцій чи парафраз; проте для інших необхідно мати пряме лексичне вираження (А.Вежбицкая. Язык. Культура. Познание. – С.294). Таким чином, А.Вежбицька наполягає на необхідності як понять, так і слів, які виражають їхній сенс, причому в нерозривній єдності слова й поняття. Ця єдність має особливе значення при перекладі з однієї мови на іншу, оскільки в цьому процесі завжди щось втрачається і жодне слово не зберігає абсолютного значення, не маючи точних еквівалентів у інших мовах.

Розглянуті точки зору провідних філософів та лінгвістів приводять до висновку, що, не зважаючи на різницю в світогляді та методологічних підходах до дослідження співвідношення мислення й мови, зазначені мислителі, по-перше, не ототожнювали ці дві різні здатності людини, а по-друге – не протиставляли їх одна одній. Вони розглядають їх як нерозривні між собою й невід'ємні від людської життєдіяльності фактори духовної культури суспільства. І мова, і мислення вплетені в соціальне буття, розвиваються й змінюються під впливом нових історичних умов, позбавляються застарілих і породжують нові мислительні та мовні реалії. Разом з тим вони не лише відчувають вплив зовнішніх умов, але й самі впливають на формування нових феноменів суспільного буття. Вони функціонують на основі внутрішніх, притаманним лише їм, закономірностей. (Тут доречно згадати зміну правил правопису, вживання слів іншомовного походження і т.п. у мові; формування нових наукових понять, ментальних образів у мислительному процесі).

Єдність чуттєвого й раціонального, вербалізованого та невербалізованого в мовленнєвій сфері людського спілкування

Розглядаючи це питання, необхідно показати, що в процесі формування мисленнєвих та мовних форм пізнання в соціокультурній діяльності переплітаються між собою чуттєвий і раціональний моменти. Духовне життя окремої людини й суспільства містить в собі цілу гаму почуттів, настроїв, переживань, бажань, думок, знань і т.д., які неможливо відділити одне від одного. І всі ці складові так чи інакше виливаються в слово внутрішнього або зовнішнього мовлення. Окрім того, що слово зв'язане з індивідуальними особливостями окремої людини, воно несе на собі відбиток приналежності індивіда до певної етнічної групи, яка має притаманні лише їй емоційне забарвлення та психічний склад. Саме тому не всі слова однієї мови можна адекватно перекласти на іншу мову. Навіть у межах однієї мови, коли вона використовується різними народами, не завжди можна знайти відповідний аналог деяких слів (так, англійська мова у Великобританії відрізняється від неї ж в США, Австралії, Індії. Див., наприклад, дослідження В.фон Гумбольдта або сучасні дослідження А.Вежбицької).

Досліджуючи природу і властивості мови взагалі, В. фон Гумбольдт дійшов висновку, що інтелектуальна діяльність, яка є абсолютно духовною, глибоко внутрішньою й непомітною зовні, матеріалізується через звук у мовленні і стає доступною для чуттєвого сприйняття. Тому мислення (розум) з необхідністю зв'язується зі звуками мови, інакше думка не зможе досягти чіткості та ясності, а уявлення не зможе стати поняттям. При цьому узгодженість між звуком та думкою відразу ж кидається в очі: як думка оволодіває всією душею, так і звук своєю раптовою силою вражає всю людину. Чітка визначеність мовленнєвого звуку необхідна розуму для сприйняття предметів. При цьому розум прагне виявити в предметах загальне, формуючи відповідне поняття, яке знаходить своє вираження у слові (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.75-76). Слово виникає на основі суб'єктивного сприйняття предметів, але разом з тим воно є відбитком не предмета самого по собі, а його образу, створеного цим предметом у свідомості людини. Таким чином, підтверджується нерозривний зв'язок розуму та чуттєво-емоційного стану людини в процесі утворення і вживання слів.

Відомо, що досить ґрунтовно зв'язок між відчуттями й розсудком та розумом людини досліджував Б.Рассел, який показав інформаційну цінність відчуттів. Зокрема, він наводив такий приклад: коли один чоловік отримав телеграму, в якій говорилося: "Вся Ваша власність загинула внаслідок землетрусу!", він мимоволі вигукнув: "Боже, я розорений!". Аналізуючи цей приклад, Б.Рассел зробив наступний висновок: струм збудження, проведений до зорового центру зоровим нервом, повинен пройти звідти до мовленнєвого центру і потім стимулювати м'язи, які спричиняють звук оклику (Б.Рассел. Человеческое познание. – С.51). Наведений приклад може пояснити, як здійснюється синтез чуттєвого (фізіологічного) і раціонального (розумового) в процесі мовленнєвого акта. Відомо, що внаслідок відчуттів відбуваються процеси збудження та гальмування в корі головного мозку, внаслідок чого формуються чуттєві образи предметів, з якими людина взаємодіє. Повторення одних і тих же відчуттів з часом приводить до того, що вони узагальнюються в мисленні у вигляді понять, які реалізуються в процесі людської комунікації через слово. Цей висновок можна назвати *робочою гіпотезою* стосовно кореляції чуттєвого й раціонального моментів у процесі мовлення, істинність або хибність якої ще треба довести.

Проте мова у вигляді осмислених слів і речень не лише формується під впливом чуттєвих сприйнятів, а й сама активно впливає на емоції та почуття людини. Це дозволяє говорити про дві функції мови: функцію вираження емоцій та почуттів і функцію комунікації. Щоправда, ці функції взаємозв'язані, оскільки у вираженні емоцій може одночасно міститися певна інформація. Проте ці функції не завжди перетинаються. Наприклад, музика може розглядатися як форма мови, в якій емоція відділена від інформації, тоді як телефонна книжка дає інформацію без емоції. Але в побутовому мовленні присутні обидві ці функції одночасно. Проте в даному випадку про телефонну книжку і музику можна говорити як про *застиглі, готові продукти* людської діяльності. Якщо ж вести мову про *процес* їх створення, то, звичайно ж, він супроводжувався емоціями й почуттями, перш ніж вилився в раціоналізовану форму *мови нот* (музика) і *мови букв та чисел* (телефонна книжка).

На сучасному лінгвістичному матеріалі висновок про єдність чуттєвого та раціонального в мовленнєвій діяльності обґрунтовує А.Вежицька. Співставляючи різні мови (зокрема, російську та англо-саксонські), дослідниця показує, що вони не однаково відображають почуття й переживання, взагалі душевний стан людини. Так, носії англійської мови, на відміну від російської, зазвичай не говорять, що їх "*охопило*" те чи інше почуття. І взагалі сама ідея активності та її мовне втілення абсолютно невластиві й навіть чужі англо-саксонській культурі (А.Вежицькая. Язык. Культура. Познание. – С.44). Російська ж мова, навпаки, має великий запас засобів, які дозволяють її носіям активно й свідомо висловлюватися про свої почуття. А.Вежицька надає великого значення *ключовим словам* у тій чи іншій мові, вважаючи, що, потягнувши за них як за вільний кінець клубка вовни, ми, можливо, "зможемо розплутати цілий сплутаний "клубок" установлень, цінностей і очікувань, які втілюються не лише в словах, але й розповсюджених сполученнях, у стійких виразах, у граматичних конструкціях, у прислів'ях і т.д." (А.Вежицькая. Понимание культур через посредство ключевых слов. – С.37). *Ключовими* вона називає *слова, особливо важливі й показові для окремо взятої культури*. Такими словами в російській мові вона вважає слова "душа", "доля" і деякі інші й наводить цілий спектр висловлювань з ними: "на душі", "в душі", "душа в душу", "вилити душу", "відвести душу," "відкрити душу", "душа нарозпашку", "розмовляти по душам" тощо. Студентам слід на конкретних прикладах вживання слів, узятих з української мови та мов, що вивчаються на факультеті, підтвердити або ж спростувати істинність висновку А.Вежицької щодо національного характеру мови.

В тій чи іншій мові слова виникають на основі чуттєвого досвіду людей, їх повсякденного взаємовідношення з природою та спілкування між собою. Вже в такому досвіді відбувається поєднання чуттєвості й розсудку, емпіричного та логічного, одиничного й загального. Провідний український філолог С.Б.Бураго наполегливо обстоював положення про те, що зміст того чи іншого слова, текста сприймається не лише розсудком, але й почуттям. "Те, що говорить, і те, як говорить, одночасно апелює до розсудку й чуттєвості читача, або, точніше, –

текст у його ідейно-стилістичній єдності сприймається людиною в її раціонально-чуттєвій єдності, і навіть в єдності її свідомості й підсвідомого”, – писав він (С.Б.Бураго. Мелодия стиха. – С.117). Таким чином, людина може сприймати окремі слова, речення й цілі тексти лише одночасно розумом і серцем, відповідаючи на них “порухом душі” (згадаймо у А.Вежбицької ключові слова). Адже кожна людина сприймає чи промовляє відповідні слова, вкладаючи в них не лише певний зміст, але й емоції, почуття, переживання.

Аналізуючи творчість А.Білого, С.Б.Бураго підкреслював вимогливість поета до слова. Та й сам А.Білий у статті “Ритм і сенс” писав, що змістом поетичного життя є життя образів: слово – образ поезії; міфологія його породила, а історія філософії є породженням понять з образів думки. Він нарікав на те, що в сучасності (він мав на увазі поезію 20-х років. – Л.Д.) слово розбите на образ та термін, що приводить до смерті самого слова: “Смерть душі слова – в терміні; і смерть плоті його – в матерії футуристичних звуків, яка нині розкричалася” (Цит. по: С.Б.Бураго. Мелодия стиха. – С.120). За своєю природою слово є синтезом усіх духовних засад людини. Тому, на думку С.Б.Бураго, перетворення його або на однозначний логічний термін, або ж на самоцільний живописний чи звуковий образ є смертю цього слова. І це було б так, якби слово можна було звести чи то до абсолютної розсудковості, чи до абсолютної чуттєвості (Там само. – С.121).

Разом з тим, у мовленнєвій діяльності виявляється не лише єдність чуттєвого й раціонального, але й вербалізованого та невербалізованого (*verbum* – у перекладі з латини – слово). Це означає, що процес мовлення супроводжується не лише моментами, які можна описати, виразити за допомогою слова, але й такі, що не піддаються вербалізації. Таким чином, виявляється, що мовлення більш багатогранне, ніж мова як певна система знаків. Вчені зв’язують це з наявністю у людини двох півкуль головного мозку, які “відповідають” за різні види схоплення й відтворення оточуючого світу. Обидві півкулі здатні сприймати та переробляти інформацію, репрезентовану як у словесно-знаковій, так і в образній формах. Мислення, яким оперує ліва півкуля, створює однозначний контекст у вигляді строго впорядкованої, логічно організованої системи, яка здатна спрощувати відображення людиною реальності та передавати інформацію в мовлення.

Мислення ж, яким оперує права півкуля, є образним. Його функція полягає в тому, щоб одночасно схопити нескінченну багатоманітність зв’язків відображуваного об’єкта й створити його цілісний, повнокровний образ. При цьому підключаються минулий досвід, сформована раніше картина реальності, кожен елемент образу через свою багатозначність взаємодіє з іншими відразу в багатьох планах. В результаті виникає не лише усвідомлювана та здатна до описання словами, але й неусвідомлювана інформація, яка, напевне, лежить в основі інтуїції й сприяє формуванню перед-знання, перед-розуміння (Л.А.Микешина, М.Ю.Опенков. – Новые образы познания и реальности. – С.26-27). Інтуїція як невербалізована складова мовленнєвої діяльності має надзвичайно велике значення в творчій діяльності людини, оскільки вона містить інформацію, яка згодом може приводити до нових відкриттів. Наприклад, навіть у математиці є інтуїтивістський підхід до її побудови.

Невербалізований момент може бути присутнім і в самому мовленнєвому акті, зокрема, в усному мовленні, коли деяка інформація передається не лише через слово, а й через жести, міміку, паузи, манери, відповідний тон, темп тощо. Письмова ж форма мовлення зв’язана зі словом. Проте в процесі тлумачення того чи іншого тексту читачем в його мисленні можуть виникати образи, не описані автором, а зв’язані з індивідуальними особливостями сприйняття прочитаного читачем. Іноді навіть раціонально осмислений зміст тексту важко піддати вербалізації, особливо ж коли треба передати деякі почуття, емоції, настрої, афективні стани тощо. В таких випадках говорять: “не вистачає слів для вираження почуттів”. Тоді для передачі невербалізованих моментів у процесі мовлення можуть застосовуватися певні ілюстрації, не зв’язані зі словесним описанням.

Та не лише чуттєвий момент спілкування не завжди піддається вербалізації. О.О.Потебня писав, що навіть “не вся думка, яка доступна людині, виражається чи може виражатися словом. Є цілі області людської думки, що стоять поза мовою чи вище від неї – як задум, план, ідея художника чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним сполученням форм, кольорів, звуків” (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.201). До невербалізованих моментів мовленнєвої діяльності

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Як розуміється поняття людського буття у філософії?
2. Сформулюйте основні ознаки буттєвого статусу мови.
3. Поясніть сенс введених В. фон Гумбольдтом понять “духовна сила народу” та “мовна свідомість народу”.
4. Що собою являє “лінгвістичний поворот” у філософії кінця XIX – початку XX століть? З іменами яких філософів і лінгвістів він зв’язаний?
5. Сформулюйте визначення мовної гри.
6. Як розумів проблему “Іншого” М.М.Бахтін?
7. Поясніть висловлювання Ф. де Соссюра: “Наше мислення, якщо відволіктися від вираження його словами, є аморфною масою”. Як воно характеризує зв’язок мови та мислення?
8. Чим пояснюється єдність чуттєвого та раціонального моментів у мовленнєвій діяльності людини? Яка роль емоцій у формуванні слова?
9. Які ви знаєте невербалізовані складові ментальних образів людини?

Список рекомендованої літератури.

1. Алексеева И.Ю. Человеческое знание и его компьютерный образ. – М.: ИФРАН, 1993. – 76-99.
2. Апель К.-О. Язык и истина в современной ситуации философии // Апель К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – С.33-60.
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Наука, 1979. – С.297-393.
4. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: АCADEMIA, 2000. – С.249-298.
5. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.60-79.
6. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.33-47.
7. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.14-55.
8. Витгенштейн Л. Философские работы: (Часть I). – М.: Гнозис, 1994. – С.81-125.

німецький філософ К.Хюбнер відносить і явища так званого *нумінозного світу* (das Numinose – у перекладі з німецької мови означає “божествене”, але К.Хюбнер вводить власне тлумачення цього терміну. У нього “нумен” – це знак вищої сили, який дається людині через часто миттєве споглядання деякої предметної персоніфікації цієї сили в природі). Нумінозними є ілюзії, таїна, містерії, чаклунство, інші сфери ірраціонального, які залишаються неясними для свідомості, а отже й для їхнього описання засобами мови (К.Хюбнер. *Истина мифа.* – С.252-253). Їх не можна відкидати і вважати неіснуючими лише на підставі їхньої неясності. Адже всі невербальні форми розуміння все одно замикаються на мові, так чи інакше виявляють через неї свій сенс, підготовляються нею. Перевага тут надається письмовій формі мовлення. Саме письмове, а не усне мовлення органічно поєднує вербалізовані та невербалізовані складові мовленнєвої діяльності людей, оскільки воно синтезує об’єктивні і суб’єктивні моменти тлумачення й розуміння текста.

Органічній єдності чуттєвих і раціональних, вербалізованих та невербалізованих компонентів ментальних (мислительних) образів, явного й неявного знання важливе місце відводить і *сучасна постнекласична наука*. Про це пишуть філософи й методологи науки (див., наприклад: И.Ю.Алексеева. *Человеческое знание и его компьютерный образ.* – М.: ИФРАН, 1993; И.Т.Касавин. *Миграция. Креативность.* Текст. – СПб: РХГИ, 1999; К.Хюбнер. *Критика научного разума.* – М.: ИФРАН, 1994; К.Хюбнер. *Истина мифа.* – М.: Республика, 1996). Зокрема, И.Ю.Алексеева зазначає, що чуттєві образи не можна вважати невербалізованими, бо свої відчуття й почуття ми описуємо словами “солодке”, “кисле”, “радість”, “страх” тощо. З іншого боку, деякі абстрактні (тобто раціоналізовані) образи можуть бути невербалізованими – наприклад, інтелектуальні інтуїції, уявлення про механізми та інші шляхи здійснення дослідницької діяльності. В різних когнітивних (пізнавальних) образах співвідношення чуттєвих та раціональних, вербалізованих і невербалізованих компонентів також різне (И.Ю.Алексеева. *Человеческое знание и его компьютерный образ.* – С.94-95). В них міститься неявна, невербалізована інформація про досліджуваний об’єкт. Проте вирішальну роль у становленні та розвитку наукового знання відіграє все ж таки мовленнєва діяльність, виражена в словах.

9. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С.446-459, 496-508.
10. Гадамер Х.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С.60-71.
11. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – С.46-84.
12. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Différance. – Томск: Водолей, 1999. – С.5-18.
13. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження), – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – С.7-46.
14. Жоль К.К. Язык как практическое сознание (философский анализ). – К.: Вища школа, 1990. – С.18-33.
15. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб: РХГИ, 1999. – С.22-54.
16. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии. – 1998. – №4. – С. 40-49.
17. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.14-35.
18. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – С.38-49.
19. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.80-98.
20. Рассел Б. Человеческое познание. – К.: Ника-Центр, 1997. – 68-74.
21. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. – СПб: Наука, 1997. – С. 42-61.
22. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1999. – С.16-30.
23. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник. – М.: Высшая школа, 1991. – С.134-146.
24. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С.259-273.
25. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.

ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ МОВИ І МОВЛЕННЯ У ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІНГВІСТИЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

Буттєвий статус мислення й мови виявляється у безпосередній мовленнєвій діяльності – усній чи письмовій її формах. Оскільки в процесі комунікації людей нерідко мова і мовлення або ототожнюються, або протиставляються, завданням філософської рефлексії над цими проявами людського буття є визначення спільних та відмінних ознак мови й мовлення, їхнього нерозривного зв'язку, а також обґрунтування неможливості їх протиставлення одне одному. До її завдань також належить аналіз причин та форм “міграції” слів і термінів у процесі мовленнєвої діяльності, який допоможе виявити специфіку філософського й лінгвістичного підходів до проблеми кореляції мовних і мовленнєвих засобів спілкування людей. Ця мета може бути досягнута у процесі розгляду таких питань:

1. Витоки протиставлення мови та мовлення.
2. Діалектичний характер зв'язку мови і мовлення в різних соціальних практиках. Письмове та усне мовлення.
3. “Міграція” термінів і слів як соціокультурний феномен.

Витоки протиставлення мови та мовлення

Розкриваючи дане питання, слід звернути увагу на те, що в багатьох наукових джерелах та навчальній літературі нерідко вживаються як однопорядкові терміни “мова” та “мовлення”, хоча ще В. фон Гумбольдт доводив неправомірність такого ототожнення. Розрізняючи сутність мови й мовлення, він вказував, що *мова є продуктом діяльності*, в той час як *мовлення – це сама безпосередня діяльність*. На його думку, в строгому сенсі слова під мовою можна розуміти лише всю сукупність актів мовленнєвої діяльності. “У невпорядкованому хаосі слів і правил, який ми за звичкою зовемо мовою, – писав він, – є в наявності лише окремі елементи, які відтворюються – й притому неповно – мовленнєвою діяльністю; необхідна діяльність, яка б увесь час

повторювалася, щоб можна було пізнати сутність живого мовлення й скласти вірну картину живої мови. За розрізненими елементами не можна пізнати вищого й найтоншого в мові; це можна осягнути і вловити лише в зв'язному мовленні, що є зайвим доказом на користь того, що кожна мова полягає в акті її реального породження” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.70). Вважаючи мову й мовлення різними, але нероздільними елементами людської життєдіяльності, він застерігав від дослідження сутності мови шляхом її розчленування на слова та правила, оскільки воно є мертвим продуктом наукового аналізу.

І хоча В. фон Гумбольдт не давав чітких визначень мови та мовлення, його методологічні настанови щодо їх нерівнозначності стали важливим кроком до справді наукового дослідження співвідношення мовленнєвої діяльності та мови. Зокрема, працюючи над загальними проблемами мовознавства, російський мовознавець І.О.Бодуен де Куртене та швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр майже одночасно й незалежно один від одного ретельно дослідили відмінності мови й мовлення. Так, Ф. де Соссюр писав у “Курсі загальної лінгвістики”, що в мовознавстві з самого початку слід стати на ґрунт мови і вважати її основою для всіх інших проявів мовленнєвої діяльності.

Він вперше дав наукове визначення мови та мовлення, вказавши на їхні відмінності: “На нашу думку, поняття мови не співпадає з поняттям мовленнєвої діяльності взагалі; мова – лише певна частина – правда, найважливіша частина – мовленнєвої діяльності. Вона є соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, прийнятих колективом, щоб забезпечити реалізацію, функціонування здатності до мовленнєвої діяльності, яка існує в кожного носія мови. Взята в цілому мовленнєва діяльність багатоманітна й різноманітна; протікаючи одночасно в ряді галузей, будучи одночасно фізичною, фізіологічною й психологічною, вона, окрім того, належить і до сфери індивідуального й до сфери соціального; її не можна віднести цілком певно до жодної категорії явищ людського життя, оскільки невідомо, яким чином усьому цьому можна надати єдності” (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.17-18). Найбільш очевидним тут можна вважати лише той факт, що єдності мовленню надає мова як упорядкована система знаків і символів та відповідні правила, яким вона підпорядковується.

Разом з тим, Ф. де Соссюр виявив відмінності між мовою та мовленням. Більше того, він певною мірою протиставляв їх, що й стало, на думку сучасних лінгвістів, підґрунтям для їх повного протиставлення, яке виявилось в більш пізніх дослідженнях. Він кілька разів підкреслював різницю між мовою та мовленням словами “на противагу” (див., наприклад: Курс общей лингвистики. – С.с.18, 21, 22, 23). Студентам слід виділити основні відмінності, на які вказував Ф. де Соссюр:

- мова – соціальна, а мовлення – індивідуальне;
- у мові фіксується істотне, а в мовленні – побічне й більш-менш випадкове;
- мова – це готовий продукт, що пасивно реєструється тим, хто говорить, в той час як мовлення, навпаки, є індивідуальним актом волі й розуму;
- мова за своєю природою – явище однорідне, а саме: вона є системою знаків, у якій єдиним істотним моментом є поєднання сенсу й акустичного образу, а мовлення в цілому має різноманітний характер.

Проте, розглядаючи психічну природу знака, Ф. де Соссюр вільно чи невільно отожденовав мову як систему знаків з письмом як однією з форм мовленнєвої діяльності. Так, заявляючи, що мова не меншою мірою психічна, ніж мовлення, він говорив: “...Знаки мови... можна бачити: на письмі вони можуть фіксуватися через умовні написання, в той час як уявляється неможливим у всіх подробицях фотографувати акти мовлення” (Там само. – С.23). Тут швидше йдеться не про відмінність між мовою й мовленням, а про різницю між усною та письмовою формами мовлення. Певне протиставлення мови та мовлення спостерігається в його теорії мови, коли він аналізував окремі складові мовленнєвої діяльності. На його думку, “дослідження мовленнєвої діяльності розпадається на дві частини; одна з них, основна, має своїм предметом мову, тобто дещо соціальне по суті й незалежне від індивіда; це наука чисто психічна; інша, другорядна, має предметом індивідуальний бік мовленнєвої діяльності, тобто мовлення, включаючи фонацію; вона психофізична” (Там само. –С.26). З одного боку, тут розглядається мовленнєва діяльність як цілісність, а з іншого – в ній протиставляються мова та індивідуальне мовлення.

Пізніше провідні мовознавці, які спиралися на теоретичні положення Ф. де Соссюра, намагалися виявити причини такого протиставлення ним мови й мовлення та усунути штучно здійснений розрив між ними. Зокрема, О.О.Потебня

розглядав проблему співвідношення мовлення й мови через людську діяльність, яка, з одного боку, є джерелом формування як мовлення, так і мови, а з іншого – тією сферою людського буття, в якій лише й виявляється необхідність в обох як засобах комунікації, пізнання та перетворення світу. А звідси робив висновок, що ні мову, ні мовлення (зокрема, письмову його форму) не можна вважати застиглими й муміфікованими навіть у мертвих мовах, оскільки “мовлення живої чи мертвої мови, зображене письменами, оживляється лише тоді, коли читається й промовляється, хоча сукупність слів та правил тільки у живому мовленні стає мовою” (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.29). Отже, мова й мовлення мають сенс лише в процесі мовленнєвої діяльності і зв'язках між ними.

Інший провідний український філолог С.Б.Бураго теж намагався ліквідувати протиставлення мови та мовлення. Він вбачав причину такого протиставлення у відсутності розуміння деякими лінгвістами діалектичного характеру взаємозв'язку між суб'єктом і об'єктом (згадаймо їх протиставлення навіть у Ф. де Соссюра). С.Б.Бураго зазначав, що і в мові, і в мовленнєвій діяльності суб'єкт та об'єкт нерозривно зв'язані між собою. “Неможливо уявити собі картину, коли деякий індивід за необхідності витягує з незалежно від нього існуючого гардеробу “мовних засобів” те, що відповідає його уподобанням та характеру, щоб у наступний момент знову опинитися у мовному вакуумі. Проте слова й фрази – це не мундири індивідуальної свідомості, які постійно змінюються, і весь цей гердероб мовних засобів – лише фікція теоретичної думки, що розчленовує й опредмечує явища”, – писав він (С.Б.Бураго. Мелодия стиха. – С.96).

Він пояснював, що “мова”, яка етимологічно виходить з імені (й тому більш абстрактна), і “мовлення”, яке виходить з дії (й тому більш конкретне), але вже стало іменем, не перебувають в опозиції одне до одного, як не перебувають у взаємній опозиції взагалі ім'я та дія, між якими перш за все є очевидним необхідний для їхнього існування зв'язок (Там само. – С.97). Таким чином, мову та мовлення можна лише умовно відділяти одне від одного, коли проводиться глибинний аналіз сутності, будови та законів функціонування кожної з цих складових людської життєдіяльності. Неможлива й підміна їх одна одною, оскільки це може викликати лише плутанину. Наприклад, літературознавці

нерідко застосовують вираз “мова Пушкіна”. Цей вислів є доречним, оскільки вираз “мовлення Пушкіна” означало б промову останнього де-небудь, а “мова Пушкіна” вказує на своєрідність застосування поетом у своїй творчості відповідних (і притаманних саме його літературному стилю) мовних засобів.

М.М.Бахтін розглядав відмінність між мовою та мовленням через поняття мовленнєвих жанрів, зв'язаних з діалогічною формою комунікації людей в різних сферах життєдіяльності. Він зазначав, що мовлення ґрунтується на висловлюваннях, а мова – на реченнях, тому необхідно відрізняти речення як одиницю мови від висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування (М.М.Бахтін. Автор и герой. – С.265). На його думку, діалог є класичною формою мовленнєвого спілкування, де передбачається завершеність висловлювання. Критерієм цієї завершеності є можливість відповіді на нього. Як приклад завершеного висловлювання він наводить побутовий діалог, коли один його учасник запитує “Котра година?”, інший може дати відповідь на задане питання. Це стосується не лише побутової, але й наукової сфери (з науковим виступом можна погодитись, не погодитись, або погодитись частково), художнього роману (його можна оцінити в цілому) і інших сфер.

Що ж стосується речення як мовної одиниці, то про його завершеність нічого сказати не можна, оскільки воно не дає можливості для відповіді. Лише коли речення перетворюється на ціле висловлювання, воно набуває завершеності (Там само. – С.276-277). А звідси М.М.Бахтін робить висновок про наявність експресивного моменту у висловлюванні і його відсутність у реченні. Він писав з цього приводу: “Мова, як система, має, звичайно, багатий арсенал мовних засобів – лексичних, морфологічних і синтаксичних – для вираження емоційно-оцінюючої позиції промовця, проте всі ці засоби, як засоби мови, абсолютно нейтральні стосовно будь-якої визначеної реальної оцінки... І речення, як одиниця мови, нейтральне і не має саме по собі експресивної сторони; воно отримує її (точніше – долучається до неї) лише в конкретному висловлюванні” (Там само. – С.279-280). При цьому висловлювання може складатися з кількох речень, а може – лише з одного речення, або й одного слова.

Виходячи із зазначеного, можна зробити деякі висновки. Різниця між мовою та мовленням криється вже в їхніх визначеннях. Мова – це система символів і знаків, в яких закодовані результати людського пізнання й життєдіяльності, та

правил оперування з ними. *Мовлення* ж є реалізацією мови-коду, яка лише через процес мовлення перетворюється на акт комунікації як конкретне говоріння в звуковій чи графічній формі (див.: М.И.Ильяш. Основы культуры речи. – С.4). Отже, мова – більш *статична*, оскільки система її символів і знаків та правила й норми оперування з ними є *усталеними* для певного історичного періоду. Вони не можуть довільно змінюватися без наявності відповідних суспільних потреб (йдеться перш за все про норми літературної мови). *Мовлення* ж завжди має процесуальний, динамічний характер, оскільки воно виступає реалізацією мови. Елементом мови є знак, а елементом мовлення – звук.

Історично мовлення виникає раніше від мови. Це зв'язано зі становлення суспільства в процесі перетворення людиноподібних мавп на людей. Формування членороздільного мовлення з нечленороздільних звуків знаменувало собою один з важливих етапів соціалізації людини. Мова формувалася вже на більш пізніх і більш високих етапах розвитку культури в процесі переходу людства від збирання та мисливства до виробництва. Мова як система знаків, якою користуються всі члени відповідної соціальної групи, є абстрактною, об'єктивною, стабільною, здатною до постійного відтворення. *Мовлення* ж завжди індивідуальне, ситуативно обумовлене, емоційно забарвлене, актуальне й неповторне, суб'єктивне й довільне. *Мовлення* відображає досвід окремого індивіда, хоча воно є соціальним явищем, а мова – досвід колективу. Сама мова формується через мовлення й завдяки йому; в ній немає нічого такого, що б спочатку не входило до мовлення. Разом з тим мовлення здійснюється завдяки мові, воно й можливе лише постільки, поскільки існує мова як система, яка структурує, живить, збагачує і поживляє мовлення.

Діалектичний характер зв'язку мови і мовлення в різних соціальних практиках. Письмове та усне мовлення

Виходячи зі змісту попереднього питання, студентам необхідно розкрити органічну єдність мови та мовлення в різних сферах соціокультурної діяльності людей, жодна з яких не може обійтися без обох складових людського спілкування.

Вже при виясненні питання про причини, наслідки протиставлення мови й мовлення та шляхи його усунення певною мірою розглядався їх взаємозв'язок і взаємовплив. Проте завдання зрозуміти справжнє співвідношення між ними вимагає більш детального аналізу. Для цього студентам необхідно пригадати з курсу філософії діалектичний погляд на людину як цілісну систему, як нерозривну єдність її матеріального й духовного світу, яка в той же час є невіддільною частиною Космосу. Саме такий погляд на людину, її суспільне буття, її місце серед інших людей, її власне людські здатності, до яких належать мова та мовлення, може сприяти дійсному подоланню протиставлення останніх.

Відомо, що В. фон Гумбольдт розглядав мову як саме духовне життя людини, яке подібно до живого організму є цілісним у своїй суперечливості. Яскравим доказом цього може служити широко задуманий ним проект порівняльного мовознавства, в якому мова виступає не як ізольований об'єкт граматичного аналізу, а як предмет, що розкривається через багатоманітність своїх зв'язків. Він писав, що “мова і взагалі цілі людини, які досягаються через неї, рід людський у його поступальному розвитку й окремі народи є тими чотирма об'єктами, які в їхньому взаємозв'язку й повинні вивчатися у порівняльному мовознавстві” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.311). Такий діалектичний підхід до виявлення сутності та ролі мови не менш важливий і при аналізі співвідношення мови з іншими проявами людського духу, зокрема, мовленнєвої діяльності людей в процесі спілкування.

Розглядаючи аристотелівську єдність форми й матерії стосовно мови та її реалізації у мовленні, В. фон Гумбольдт зазначав, що в абсолютному сенсі у мові не може бути ніякої неформленої матерії, оскільки все в ній спрямоване на виконання певної мети, а саме на вираження думки, причому робота ця починається вже з первинного її елемента – членороздільного звуку, який стає членороздільним завдяки наданню йому форми (Там само. – С.72-73). Формою в даному випадку виступає мова як цілісна система знаків та правила користування ними, а матерією – безпосередня мовленнєва діяльність, процес говоріння, в якому форма себе виявляє (промовляє, висловлює). В цьому процесі органічно поєднуються, переплітаються духовне і матеріальне, об'єктивне й суб'єктивне, колективне та індивідуальне, логічне й історичне, складаючи діалектичну цілісність духовного життя суспільства у взаємодії його суперечливих частин.

На єдність мови й мовлення вказував у своїй онтології мови і М.Хайдеггер. Він вважав, що “екзистенціально-онтологічним фундаментом мови є мовлення” (М.Хайдеггер. *Бытие и время*. – С.160), оскільки через членороздільне промовляння мова стає зрозумілою. Мовлення в нього, як і мова, виражає “тут-буття” і конститується (встановлюється) через “буття-у-світі”. Таким чином, мовлення є специфічним способом “світового” буття, а тому “буття-у-світі” вимовляє себе як мовлення. Й разом з тим, “назовні-вимовленість” мовлення (термінологія Хайдеггера) він називає мовою (Там само. – С.161). Таким чином, діалектичний характер зв'язку мови й мовлення у М.Хайдеггера стає більш ніж очевидним. Через цей зв'язок він розкриває сутність і функції мовлення в екзистенціальному бутті (екзистенція – означає існування духовних начал у людини), зокрема, таких проявів мовлення як *слухання* та *мовчання*.

Для М.Хайдеггера діалектика мови та мовленнєвої діяльності впливає з процесу безпосереднього спілкування людей, їхнього “буття-один-з-одним”, “спів-буття”, в якому мовлення виступає як згода чи незгода, примушування, попередження, *ви-говорювання*, *об-говорення*, *у-мовляння*, як “формулювання висловлювань” і як “мати промову”. В цьому ж ряду стоїть повідомлення, яке, на думку М.Хайдеггера, ніколи не виступає чимось на зразок перенесення переживань, наприклад, думок і бажань, з глибин одного суб'єкта в глибини іншого. Їхня спів-присутність очевидна вже у співналаштованості й у спів-розумінні (Там само. – С.161-162). Очевидно, що тут ідеться про різні сфери життєдіяльності людей, в яких відбувається їхня комунікація. І в кожній з цих сфер (або соціальних практик) процес взаємодії мови та мовлення виявляється по-різному й визначається відповідною метою спілкування.

Ф. де Соссюр вказував, що в різних соціальних умовах і в різних сферах людського спілкування відчувається неоднаковий взаємовплив мови й мовлення. Так, розглядаючи формування відповідної політичної термінології в історії людства, він зазначав, що великі історичні події – на зразок римських завоювань – мали незчисленні наслідки для багатьох сторін мови. Колонізація переносила мову завойовників в інше культурне середовище, що приводило до змін у мові місцевих народів. Взаємодія мови й мовлення в такому випадку зв'язана з елементами насилля над мовою та культурою мовлення корінного народу, який

прагне звільнитися від впливу чужої мови (Ф. де Соссюр. *Курс общей лингвистики*. – С.28). Проте у повсякденному житті людей відбувається асиміляція мовленнєвих одиниць, їхній синтез, що не дозволяє *абсолютно* звільнитися від слів та словосполучень іншомовного походження. За рахунок цього відбувається взаємне збагачення різних мов, яке здійснюється шляхом укорінення нових слів в іншій мовленнєвій культурі.

В науковій сфері взаємодія мови та мовлення теж має свою специфіку, оскільки наукова діяльність вимагає чіткості формулювань наукових положень і не терпить довільного втручання в усталений та загальноприйнятий науковим співтовариством термінологічний апарат. Тому мовленнєва діяльність і мова в науці найбільше наближені одна до одної. Адже й наукова мова, і мовлення в науковій сфері чітко структуровані, найбільш формалізовані, вони користуються не лише природною, але й штучними мовами. Особливо це стосується математики та математизованих наук. Не тільки доведення й обґрунтування відповідних наукових положень, але й їхнє тлумачення за межами наукового співтовариства тут часто здійснюється на основі застосування штучних мов. Взяти хоча б відому всім зі школи теорему Піфагора: і її формульний варіант, і її доведення, і її тлумачення виражаються за допомогою спеціально прийнятих у математиці термінів та знаків. (Студенти можуть навести власні приклади тісного взаємозв'язку мови й мовлення в галузі науки).

В останні десятиліття ХХ століття і філософи, які займаються проблемами мови й мовлення, і лінгвісти звернулися до такої форми взаємодії мови й мовлення як *дискурс* (в перекладі з латини *discursus* означає міркування). Спочатку цей термін використовувався в лінгвістиці, де ним позначали частину (причому, органічну частину) тексту або промови. Тому він повинен був існувати за законами цього тексту. Останнім часом поняття “дискурс” набуло зовсім іншого значення, воно стало досить розмитим. Більше того, ним позначають сьогодні що завгодно. На цьому моменті студентам слід зупинитися більш детально, звернувшись до філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих і мовознавчих текстів. При цьому доцільно звернути увагу на два найбільш усталені в сучасній філософській літературі типи тлумачення дискурсу.

Одне з визначень дискурсу сформулював М.Фуко. У своїй праці "Археологія знання" він не лише дав визначення цьому поняттю, але й увів нові терміни, які включають дане поняття, такі як "дискурсивна подія", "дискурсивна формація", "дискурсивна практика" тощо. Дискурс у М.Фуко – це, звичайно, текст. Але його не можна уявляти простим плетивом слів. Для нього "дискурс – це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову й реальність, зміщує лексику та досвід" (М.Фуко. Археологія знання. – С.49). Він вважав, що хоча дискурс і має певні правила своєї побудови, проте в ньому розтискуються жорсткі сполучення слів і звільняються сукупності правил, що обумовлюють дискурсивну практику. Тобто М.Фуко розмиває усталені в лінгвістиці межі дискурсу і піднімає над мовою й мовленням (Там само. – С.50), хоча й визнає, що фундаментом дискурсу є мова.

Джерелом дискурсу в нього є *дискурсивні події*, які він розглядав як той первинний матеріал, навколо якого формується простір дискурсу. Вони лежать в основі *фраз* або *висловлювань*, які в своїй сукупності й утворюють відповідний дискурс (Там само. – С.28). Більш строге визначення дискурсу він зв'язував з поняттям дискурсивної формації. *Дискурсивною формацією* він називав висловлювання разом з певними принципами й закономірностями, на основі яких вони будуються. А тому *дискурс* розумів як сукупність висловлювань, що належать до однієї й тієї ж дискурсивної формації. Дискурс не утворює риторичного, формального або нескінченно повторюваного узагальнення, появу й застосування в історії якого можна було б передбачити. Він утворюється обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування (Там само. – С.117). У цьому сенсі він говорив про кліматичний дискурс, економічний дискурс, історичний дискурс, дискурс психіатрії тощо. Таким чином, дискурс носить історичний характер, бо він є фрагментом, перервністю в самій історії.

Дискурсивна практика у М.Фуко – "це сукупність анонімних історичних правил, які завжди визначені в часі й просторі, які встановили в дану епоху й для даного історичного, економічного чи лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання" (Там само. – С.118). І її не можна плутати ні з

експресивними (тобто зв'язаними з виразним виявом почуттів) операціями, через які індивід формулює ідею, бажання, образ, ні з раціональною діяльністю, яка може виконуватися в системі висновків, ні з "компетенцією" промовця під час побудови ним граматичної фрази. Дискурсивні практики можуть іноді перехресщуватися, іноді – виключати й ігнорувати одна одну, а іноді – бути сусідками, дотикаючись одна до одної через відповідні слова та фрази. М.Фуко вважав, що люди, будучи втягнутими в дискурсивні практики, формують свою волю до бажань, знань, влади, до естетичних та моральних цінностей. Людина народжується в практиці дискурсу, але не автоматично, а в міру своєї активності, переоцінюючи правила й установлення. На його думку, наука, почуттєвість, мораль – все це притаманне практиці дискурсів у формі деяких принципів їхньої зв'язаності, які проте не залишаються незмінними, а розсіюються грою випадку.

Сучасний німецький філософ Ю.Хабермас інакше, ніж М.Фуко, тлумачить поняття дискурсу. Для цього він розглядає ідею комунікативної раціональності, яка полягала в тому, що правила мовленнєвої дії можуть стати темою розмови, дискусії, одним словом, дискурсу. Дискурс у Ю.Хабермаса – це більше, ніж вільна розмова, в якій співбесідники не думають про дотримання правил мовленнєвої комунікації. Дискурс – це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, які дозволяють виявити загальнозначиме, нормативне у висловлюваннях. Але якщо нормативність висловлювань виявлена, то тим самим задана і нормативність вчинків. Дискурс забезпечує комунікативну компетентність, яка поза дискурсом відсутня. Дискурсом є не будь-який діалог (а в діалозі можуть брати участь як завгодно багато осіб), а лише той, що досягнув певної стадії зрілості. Мається на увазі, що такий діалог переступив стадію інфантильності, тобто дитячого, нерозвиненого (в раціонально-лінгвістичному смислі) рівня. Лише в тому випадку, – вважає Ю.Хабермас, – коли учасники діалогу виробили спільну, до того ж дієву спільну думку, можна говорити про дискурс. Темою дискурсу є правила мовленнєвих актів, які в свою чергу конституують (встановлюють) правила вчинків та предметних дій.

Дискурс в ідеалі – це взірць, модель вироблення комунікативної компетенції. Конкретні дискурси можуть бути більш чи менш успішними. Тут не виключені суперечки, образи, незгоди (дисконсенсуси). Найбільш важливим

моментом у дискурсі є його актуальність, оскільки саме вона приводить до вироблення правил спільного проживання людей у суспільстві. На думку Ю.Хабермаса, біда людей не в тому, що в суспільстві вони ніби-то втрачають свою індивідуальність (як вважав М.Хайдеггер), а в тому, що їхнє спільне проживання страждає недостатньою комунікативною зрілістю. Дискурс у нього виступає мовленнєвою діяльністю, яка відкриває підступи до науки, мистецтва, техніки і праці. В цих сферах дискурс проходить перевірку на свою істинність. Ю.Хабермас виділяє *прагматичні дискурси*, в яких ведеться пошук розумного вибору між різними цілями (як саме відремонтувати велосипед, чи вступати до вузу, чи їхати на екскурсію і т.п.); *етичні дискурси*, в яких ідеться про більш сильні віддання переваги, оскільки обговорюються самі інтереси й цінності людей; *морально-практичні дискурси*, в яких перспектива кожної людини переплітається з перспективою всіх. Тобто тут практичний розум використовується не в аспекті блага для розрізнених “Я”, а в аспекті справедливості для всіх людей, для “МИ” (Ю.Хабермас. Демократія. Разум. Нравственность. – С.17, 21, 26). Цим самим не зачіпаються інтереси кого б то не було.

Якщо порівняти тлумачення дискурсу М.Фуко та Ю.Хабермасом, то можна помітити, що у першого він більше корелює з лінгвістичним розумінням дискурсу, оскільки в ньому надається перевага лінгвістичним одиницям: слову, фразі, виразу, тексту тощо, хоча повністю не співпадає з ним. У другого ж – дискурс набуває морального-етичного забарвлення, оскільки його головна функція – виробити не лише спільну думку, але й спільні норми та правила поведінки людей у суспільстві.

“Міграція” термінів і слів як соціокультурний феномен

Метою розгляду цього питання є: допомогти студентам конкретизувати взаємозв'язок мовних і мовленнєвих одиниць через виявлення їхнього перенесення з одних культурних середовищ та сфер застосування в інші. Але спочатку слід виявити відмінності між “словом” і “терміном”. В перекладі з латинської мови “термін” – це границя, межа. Термін близький за змістом до слова як мовної одиниці, а не до поняття, яке є мисленнєвою одиницею. Проте

“термін” і “слово” теж розрізняються між собою тим, що: 1) *термін* має завжди лише одне значення, а *слово* може мати кілька значень. Наприклад, термін “ймовірність”, з одного боку, може виражати математичне співвідношення між певними величинами (ймовірність того, що монета впаде гербом догори, дорівнює $\frac{1}{2}$), а з іншого боку, є більш широке й менш визначене поняття ймовірності, яке називається “ступенем правдоподібності” того чи іншого явища, і яке стосується не лише математичних співвідношень, але й виявлення ступеня істинності будь-якого висловлювання (ймовірно, сьогодні буде дощ). 2) *термін* повинен бути *нейтральним з точки зору експресивно-емоційного забарвлення*, тобто він має бути позбавленим емоцій, переживань тощо. 3) *термін* не повинен мати *синонімів та дублюючих його форм*.

Проте кожен термін хоч і має лише одне значення, воно не залишається незмінним протягом всього періоду його застосування в мовленнєвій діяльності. З часом той чи інший термін може набувати іншого значення (наприклад, термін “рух” у XVII-XVIII ст.ст. означав лише механічне переміщення предметів, а зараз він означає будь-які зміни предметів – механічні переміщення, фізичні, хімічні, біологічні і т. д. зміни). Таким чином, термін відображає не лише статику в мові, але й її динаміку. Як правило, терміном є слово або словосполучення зі спеціальної (наукової, філософської, технічної, медичної тощо) галузі знань. Він слугує для точно визначеної назви явищ, предметів чи процесів, які досліджуються відповідною галуззю науки. Він виконує не лише номінативну (*novina* – в перекладі з латини означає ім'я, назва), але й пізнавальну функцію, оскільки сприяє виявленню нового, ще незвіданого в предметах та явищах.

Історія розвитку людства засвідчує, що в усі епохи жодна мова не залишається незмінною. На неї впливають як внутрішні чинники її становлення та функціонування, так і зовнішні, які зв'язані з процесами міграції окремих людей і цілих соціальних груп, війнами й поневоленням одних народів іншими і т. д. В результаті цих процесів “мігрантами” стають самі слова, словосполучення й терміни, які впливають на мову, до обігу якої вони входять. Про такий тип “міграції” слів і термінів писав ще В. фон Гумбольдт, створюючи теорію порівняльного мовознавства. Він відмічав, що, наприклад, вплив Індії на увесь

південно-східний архіпелаг виявлявся з найдавніших часів. І тут, "як і в усіх випадках змішування народів, вплив здійснює не лише усне мовлення, але одночасно й ним привнесена і в нього розквітла духовна культура" (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.42). Під впливом усного мовлення формувався власний алфавіт південно-східних народів, а разом з ним і письмо, а разом з ним і літературна мова. Дослідження мови народів Індії, малайських мов та папуаської мови Нової Гвінеї привели В. фон Гумбольдта до висновку про схожість багатьох слів цих мов, зв'язану, на його думку, саме з їхньою "міграцією" з однієї мови в іншу.

Більшість дослідників мови вважають, що таке "запозичення слів, виступаючи природним результатом спілкування різних країн, асимілюючись, зовсім не викривляють саму мову, оскільки цьому перешкоджає її "нервова система", граматики, структура мови, яка складає її нормативну основу" (П.Ф.Йолон, С.Б.Крымский, Б.А.Парахонский. Рациональность в науке и культуре. – С.76). Проте не лише зазначені фактори визначають дух відповідної мови, але й її семантика, яка є найбільш рухливою і динамічною частиною мови, бо відповідно до розвитку суспільства вона впливає на зміну значень тих чи інших слів, породжуючи нове семантичні поля слів даної мови.

Змішування мов, як вважав Ф. де Соссюр, веде не лише до взаємного запозичення окремих слів, але й до виникнення діалектів тієї чи іншої мови. Зокрема, він показував процес формування діалектів у європейських народів, вважаючи, що головним фактором тут виступає міграція народів. При цьому виявляється, що встановити чіткі межі між спорідненими мовами, наприклад, німецькою та французькою, як і між діалектами однієї мови, надзвичайно важко, оскільки "вони тонуть у перехідних явищах" (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.203). Проте якщо розглядати межу між двома групами мов, наприклад, між німецькою й слов'янськими мовами, то тут спостерігається різкий стрибок без усяких перехідних явищ: дві мови стикаються, а зовсім не переливаються одна в одну. Ф. де Соссюр пояснював це зникненням проміжних діалектів. Проте в більшості випадків у процесі взаємопроникнення різних культур все одно відбувається взаємне збагачення різних мов. Це не означає,

вважав В. фон Гумбольдт, переваги однієї мови над іншою, а лише переконує, що різні мови можуть сходитися одна з одною в єдності спільної мети (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.169). Особливо це стосується розвитку літературної мови, про що йтиметься в одному з питань наступної теми.

Перенесення слів і термінів відбувається не лише з однієї мови в іншу, але й з однієї сфери соціально-культурної діяльності людей – в іншу: з позанаукового знання – в наукове, з філософії – в науку й навпаки, з політики та права – в мораль і навпаки, з конкретних наук – в побутову мову й т. д. Причини "міграції" слів і термінів з однієї сфери життєдіяльності в іншу криються в тому, що змінюються світоглядні та методологічні орієнтири самого наукового знання, яке в попередні епохи різко встановлювало свої кордони, відкидаючи все, що не стосувалося наукової раціональності. В умовах формування постнекласичної раціональності й постмодерної культури наука розглядає доннаукове та ненаукове знання як своє соціокультурне оточення, перевіряючи їхню істинність власними засобами.

Терміни й слова, якими оперує наука, формуються не самим лише науковим мисленням, а частіше за все виникають у цілком визначеній культурі, яка характеризується певною системою цінностей і світоглядних орієнтирів конкретного суспільства. Культурне перенесення термінів і слів зумовлює піднесення духу творчості в самих науках. Тип всієї культури соціуму визначає рівень і характер суспільного виробництва, систему наявних політичних інститутів, правові норми, моральні засади, тип виховання, рівень освіти, стан розвитку мистецтва, релігійну ситуацію, побут, звичаї народу тощо. А вони, в свою чергу, акумулюють історично накопичений соціальний досвід і складають деяку систему світогляду, через яку людина певної культури оцінює, осмислює й переживає світ. У процесі соціалізації кожен індивід засвоює й "привласнює" ці слова та терміни, використовуючи їх як світоглядні орієнтири у своїй діяльності. Оскільки наукова діяльність виступає одним з видів соціокультурної діяльності, то вона неодмінно зазнає певного впливу з боку сукупного суспільного досвіду.

Більшість дослідників переконана, що наука зароджується на певному етапі розвитку соціуму, а тому на перших порах термінами науки стають слова, вироблені в уже існуючих сферах культури: побуті, міфах, релігії, моралі,

виробництві тощо. Сучасний німецький філософ К.Хюбнер, дещо звужуючи дану проблематику до розгляду джерел формування термінів фізики, пише, що майже всі вони виведені із загальноповживаних слів (Хюбнер К. Истина мифа. – С.252), серед яких “робота”, “енергія”, “імпульс”, “інерція” і т.п. Проте переходячи з побутового вжитку до наукового апарату, ці слова втрачають свій первісний зміст, експлікуються (уточнюються) й наповнюються зовсім іншим, який не має нічого спільного з попереднім. Та з розвитком суспільства, коли наука досягає досить розвинутих форм, вона не лише виробляє нові терміни для власних потреб, але й екстраполює їх на інші сфери культури: виробництво, побут, політику, мораль, мистецтво і т.д. Для прикладу, математичний термін “інформація” в сучасних умовах увійшов до всіх без винятку сфер культури. На цей процес особливо вплинула поява електронних засобів обробки, передачі й збереження різних видів повідомлень (які тепер прийнято називати інформацією), засобів супутникового зв’язку, всесвітньої мережі Інтернет та інших.

Таке взаємопроникнення слів і термінів, їхнє досить широке тлумачення в різних сферах вжитку дозволяє за їх допомогою досліджувати не тільки існуючі об’єкти, але й сприяє тому, що наука випереджає наявне буття, прагнучи зазирнути у майбутнє, відкриваючи людству нові перспективи. На цей бік процесу формування наукових понять звертав увагу видатний фізик В.Гейзенберг при аналізі розвитку основних термінів фізики. Він писав, що повсякденні слова, якими б неточними вони не були, залишаються більш стійкими при розширенні нашого знання, ніж точні терміни мови науки, що утворюються як ідеалізація однієї досить обмеженої групи явищ. І це не дивно, оскільки побутові слова утворені шляхом безпосереднього зв’язку зі світом, і вони описують реальність. Вони не дуже добре визначені й тому з часом зазнають змін відповідно до зміни самої реальності, але вони ніколи не втрачають безпосереднього зв’язку з реальністю. Тому слова повсякденного вжитку, якими послуговується наука, теж більш близькі до тієї соціокультурної дійсності, яку вони описують.

Корінні зміни в суспільстві завжди викликають революційні зміни в умонастроях людей, переосмислення та переоцінку ними тих раніше пануючих світоглядних орієнтирів, які вичерпали свої можливості як глибинні програми

людської життєдіяльності. Ця теза стосується не лише нашого бурхливого й такого нестійкого сьогодення, а будь-якого періоду в історії людства, охопленого революційними змінами. У такі епохи соціального розвитку відбувається переоцінка існуючих слів і термінів, які здавалися раніше очевидними й безсумнівними. Це викликано тим, що будь-яке сприйняття людьми реальності відбувається через певні “культурні фільтри”. У перебудові термінологічного апарату науки й культури особливу роль відіграє експлікація (уточнення) їхнього змісту, співставлення цього змісту з реаліями буття.

Різні сфери культури в періоди становлення нових соціальних ідей отримують різний резонанс, відповідаючи на зміни у суспільному житті появою певних слів і термінів, які репрезентують нові ціннісні орієнтири. Причому визначення цих термінів не завжди адекватно передають зміст соціальних явищ, які виникають на гребені корінних змін у суспільстві. В такому випадку, як слушно зазначає Р.Порти, “найкраще, що ми можемо зробити, це пояснити, яким чином даний термін використовували різні автори, яких ми прочитали..., і що вони говорили, застосовуючи його” (Порти Р. Американская философия сегодня // Аналитическая философия: становление и развитие. – С.445). Можливо, це “надать сенс якимось новим альтернативам, новим контекстам, новим мовам” (Порти Р. Там само) і дозволить додати до вживання відповідних термінів щось корисне для процесу пізнання.

Запровадження багатьох слів та термінів у науці зумовлене соціокультурними чинниками, оскільки “сучасні поняття... повинні розглядатися генетично, як похідні від історично попередніх понять і в кінцевому рахунку від перед-понять, образів, що ведуть своє походження з глибин стародавньої культури і від парадигмальних для неї пра-подій. Якщо ми хочемо зрозуміти все багатство понятійних змістів, то ніде не дітися від «археології знання», яка розкопує історичну онтологію людської ментальності” (Касавин І.Т. Миграция. Креативность. Текст. – С.33). Таке уявлення про вживання слів і термінів характерне для сучасної неklasичної теорії пізнання, яке у найбільш концентрованому вигляді подає російський філософ І.Т.Касавін.

Будучи запозиченими із побутового вжитку та інших сфер культури, наукові терміни не завжди піддаються рефлексії засобами самої науки, а ось "філософська рефлексія намагається схопити у своїх суб'єктивних формах основні схеми розумності, які функціонують у культурі, й представити їх як об'єктивні і всезагальні" (Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А. Рациональность в науке и культуре.-С.77). Це стосується всіх нині широко вживаних у різних галузях культури термінів, адже саме філософський аналіз функціонування пізнавальних засобів протонауки і переднауки здатний вилучити архаїчне з них, зберігши все цінне й актуальне для науки майбутнього, звичайно, піддавши попередні навички, поняття, терміни відповідній інтерпретації у нових умовах. Цьому сприяє і теперішня ситуація в самій науці.

Як справедливо відмічає К.Хюбнер, у сучасному суспільстві наука займає місце, аналогічне тому, яке раніше займала теологія. Тобто як колись теологія, яка пронизувала всю структуру суспільства і всьому надавала сенс, організовувала все й пояснювала, так теперішня наука компетентна у всіх питаннях і судить про все на світі, а вчені виступають експертами у всіх суспільних та приватних справах (Хюбнер К. Критика научного разума.-С.156). Нині наука, яка дістала назву постнекласичної, не лише не відкидає доне наукового та позанаукового знання, але й демонструє свою наступність щодо них і має інтенцію (спрямованість) до ефективного застосування результатів ненаукових форм знання. На цьому ґрунті певним чином перехрещуються завдання філософського й лінгвістичного аналізу різномаїтних видів знання та використовуваних ними мовних і мовленнєвих засобів, у тому числі слів та термінів.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Чому В. фон Гумбольдт вважав мову "продуктом діяльності"?
2. У чому коріниться протиставлення мови та мовлення Ф. де Соссюром?
3. Чим відрізняється мова як система знаків від письма?
4. Розкрийте зміст сформульованого О.О.Потебнею положення про мову та мовлення як нерозривних складових людської діяльності.

5. Чим, на думку М.М.Бахтіна, відрізняються висловлювання і речення? Як вони зв'язані із співвідношенням мови та мовлення?

6. Сформулюйте відмінності між мовою й мовленням.

7. Чим відрізняється взаємозв'язок мови та мовлення в різних соціальних практиках?

8. Проаналізуйте поняття дискурсу й текста та встановіть співвідношення між ними.

9. Дайте визначення дискурсу в лінгвістиці та філософії. Що таке "дискурсивна практика" у М.Фуко й "комунікативна зрілість" у Ю.Хабермаса?

10. Назвіть об'єктивні причини "міграції" слів та термінів.

11. У чому полягає позитивна роль запозичення слів з інших мов?

Список рекомендованої літератури.

1. Аристотель. Метафизика. – Соч. Т.1. – М.: Мысль, 1978. – С.63-67.
2. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: ACADEMIA, 2000. – С.265-280.
3. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.60-86.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.291-323.
5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия). – С.13-61.
6. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С.508-508-547.
7. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С.60-71.
8. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М.: Наука, 1989.
9. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ "Прогресс", 2000. – С.37-45, 60-84, 308-323.
10. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.4-7.

11. Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А. Рациональность в науке и культуре. – К.: Наукова думка, 1989. – С.71-78.
12. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М.: Логос, 2000. – С.78-86, 98-105.
13. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб: РХГИ, 1999. – С.272-308.
14. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии.- 1998. – №4. – С. 40-49.
15. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.71-78.
16. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.27-45.
17. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2000. – С.96-111.
18. Рассел Б. Человеческое познание. – К.: Ника-Центр, 1997. – С.68-83.
19. Рорти Р. Американская философия сегодня // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 433-453.
20. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999. – С.16-33.
21. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – С.107-118.
22. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – С.7-31.
23. Хабермас Ю. Современное сознание времени и его потребность в самоудовлетворении // Философские науки. – 1997. – № 2. – С.46-54.
24. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.
25. Хюбнер К. Истина мифа. – М.: Республика, 1996. – 71-78.

КОРЕЛЯЦІЯ ПОБУТОВОЇ МОВИ ТА МОВИ НАУКИ В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Як було показано вище, феномен “міграції” слів та термінів супроводжує взаємопроникнення культур різних народів протягом всієї історії існування людства. Цей феномен відіграє особливу роль в останнє десятиліття, оскільки посилюються тенденції до глобалізації в загальноцивілізаційному розвитку. Мова як один із суттєвих проявів людського буття та важливий комунікативний засіб перебуває на вістрі зазначених процесів і втягується в них, часто відіграючи роль їхнього каталізатора. Сучасний розвиток науки, новітньої комп’ютерної техніки й інформаційних технологій породжують все нові види штучних мов, за рахунок чого розширюється соціокультурний простір кожного народу, пронизуючи всі сфери життєдіяльності соціуму. Проте поява штучних мов не знецінює природної мови. Навпаки, остання часто слугує бар’єром для проникнення і в науку, й у повсякденне життя слів, які знижують культуру мовлення, засмічуючи його недолугими надуманими термінами. Наукова та побутова мови тісно переплітаються, співіснуючи як у повсякденному житті людей, так і в галузі науки, живлячи одна одну своїми мовленнєвими засобами. Тому виникає потреба вивчити, в яких формах та якими шляхами здійснюються процеси взаємодії цих мов на сучасному етапі розвитку людської цивілізації. Для досягнення зазначеної мети слід розглянути такі питання:

1. Побутова мова як джерело формування наукових термінів. Повсякденне мовлення й жаргон.
2. Маргіальність понять і термінів у міждисциплінарних науках та суміжних дослідженнях.
3. Трансформація змісту наукових термінів у процесі їх повсякденного вжитку.

Побутова мова як джерело формування наукових термінів.

Повсякденне мовлення й жаргон

Щоб виявити, яким чином буденні слова можуть використовуватися в процесі побудови науки, треба розібратися в сутності побутової мови і специфіці мови науки, прослідкувати процес їхнього взаємовпливув історико-культурному розвитку. Для цього звернемося до відповідних праць провідних лінгвістів, філософів та вчених. В. фон Гумбольдт звертав увагу на те, що джерелом природної мови є повсякденна спільна діяльність людей у процесі освоєння ними світу. Він писав, що “мова є не що інше, як доповнення мислення, прагнення підняти до ясних понять враження від зовнішнього світу і неясні ще внутрішні відчуття, а із зв'язку цих понять добути нові” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию – С.304-305). А отже, мова повинна сприйняти подвійну природу світу й людини, щоб передати їх взаємну дію одне на одного, вміщуючи сутність їх обох у своїй власній стихії.

Таким чином, В. фон Гумбольдт наголошував на тому, що процес творення природної мови був стихійним і разом з тим одночасним. На відміну від місця проживання людей, клімату, релігії, державного устрою, звичаїв, які певною мірою можуть бути відділеними від нації, мова є явищем зовсім іншого походження – вона в єдності своїх елементів є самим диханням, душею нації. “Сума всіх слів, мова, – говорив він, – це світ, який лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини” (Там само. – С.304). Окремі слова формуються не ізольовано одне від одного, а одночасно, оскільки лише в своєму взаємозв'язку вони здатні репрезентувати відтворювану ними реальність.

Досліджуючи виникнення природної мови, В. фон Гумбольдт прийшов до висновку, що вона не може виникнути інакше ніж відразу й раптово, мова одразу стає єдиним цілим. Проте до цього моменту виникнення власної мови народи йдуть довгим і важким шляхом. У цьому процесі вони відчувають на собі перехресний вплив інших народів, сприймають значимі для себе елементи їхньої мови й таким чином формують власну мову (Там само. – С.308-309). Потреба бути зрозумілим змушує народ звертатися до вже існуючих мов, і перш ніж

цивілізація ще більше об'єднає народи, мови довго залишаються надбанням окремих племен. Лише загальноцивілізаційні процеси приводять до змішування цілих мов і запозичення окремих слів та мовних виразів, що, в свою чергу, впливає на зміну живої повсякденної мови кожного народу.

Далі студентам слід пригадати раніше вивчений матеріал і звернути увагу на дві форми мовлення – усну та письмову, виявити витоки їхнього формування та встановити співвідношення між ними. Дослідники відмічають, що кожна національна мова має складну структуру, яка включає в себе: просторіччя (або буденну мову), літературну мову, діалекти та жаргони (див.: М.И.Ильяш. Основы культуры речи. – С.16). Про повсякденну мову та її функціонування вже йшлося вище, а тому зупинимось більш детально на особливостях літературної мови. Витоками її формування В. фон Гумбольдт називав живу народну мову. Він вважав, що літературна мова “часто буває лише штучним, несамостійним творінням, яке завдяки власній мові виходить за її межі” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.325). Це викликано тим, що будь-який народ у повсякденному житті спостерігає багато чудових явищ, які могутнім, повним сенсу потоком прориваються лише в повсякденному мовленні народу. В літературну ж мову і літературні твори цей потік енергії потрапляє здебільшого в ослабленому й збідненому вигляді.

Він порівнював виникнення літератури з утворенням закріплення в старіючому людському скелеті: в той момент, коли звук, що вільно летиться в мовленні та співі, виявляється замкнутим у в'язницю письма, мова піддається спочатку так званому очищенню, потім збіднюється і приходиться до своєї смерті, незважаючи на все своє багатство. Буква не терпить нічого, що виходить за її межі, вона приводить в заціпеніння ще недавно вільне й багатоманітне, існуюче поряд з нею розмовне мовлення, придушє його вільне виверження, його різноманітні форми, кожен його крихітний нюанс, який образно позначає модифікації, залучені народною мовою (Там само. – С.325-326). Проте В. фон Гумбольдт називав це зло неминучим, оскільки лише літературна мова, закріплюючись у письмі, здатна до вдосконалення.

В сучасних лінгвістичних дослідженнях побутує інша точка зору на літературну мову. Так, М.І.Ільяш вважає літературну мову вищою, найбільш досконалою формою народної мови, оскільки літературна мова має високий ступінь нормованості на всіх своїх рівнях. Він вказує на складну структуру самої літературної мови, яка включає в себе кодифіковану літературну мову та розмовне мовлення. Перша – є системою, всі одиниці якої строго нормовані, зафіксовані в словниках, довідниках і навчальних посібниках, рекомендованих для обов'язкового вивчення. Розмовне ж мовлення характеризується менш суворими літературними нормами, більшою варіативністю мовленнєвих одиниць (М.І.Ільяш. Зазначений твір. – С.16-17). Це не суперечить поглядам В. фон Гумбольдта, на літературну мову, бо в його часи в ній ще не виділялися структурні підрозділи.

Для функціонування літературної мови характерні усне та письмове мовлення. Усне мовлення – це мовлення, яке звучить, промовляється, виражається за допомогою звуків і сприймається органами слуху. Як уже говорилось вище, усне мовлення виникає історично раніше, ніж письмо (тобто власне мова). Усне мовлення, як правило, спонтанне, непередбачене, а звідси – його синтаксична неупорядкованість, невисока вимогливість до вибору мовленнєвих засобів (проте це не стосується усного мовлення під час лекцій, судових засідань, парламентських промов, дипломатичних стосунків і інших офіційних заходів). Зате усне мовлення є більш виразним в емоційному відношенні, оскільки супроводжується такими допоміжними засобами, як інтонація, жести, міміка, паузи тощо і здійснюється в конкретній ситуації. Вони несуть у собі допоміжну інформацію.

Письмове мовлення – це мовлення, зафіксоване на якому-небудь предметі (папері, пергаменті, камені тощо) за допомогою спеціальних графічних знаків, які зображають звукові одиниці мовлення, і сприймається органами зору. Це вторинна стосовно письмового мовлення форма існування та функціонування мови. Як правило, письмове мовлення обмірковується, обробляється заздалегідь, а отже, воно – більш синтаксично впорядковане, більш точне в оформленні й передачі думок, більш багате в лексичному та граматичному відношеннях. На відміну від усного, письмове мовлення є майже завжди монологічним і не

залежить від реакції й відповіді на нього адресата. Частіше за все адресат буває невизначеним (якщо, звичайно, не йдеться про лист конкретній особі). Не можна плутати поняття “письмове мовлення” та “книжна мова”, оскільки в другому випадку йдеться про кодифіковану літературну мову, а не про саме письмо. Так само не є тотожними й поняття “усне мовлення” та “розмовне мовлення”, бо розмовне мовлення може виражатися не лише в усній, але й у письмовій формі.

М.М.Бахтін зазначає, що літературна мова, як і буденна, постійно змінюється, бо історичні зміни літературних стилів нерозривно зв'язані зі зміною мовленнєвих жанрів. Він писав: “Літературна мова – це складна динамічна система мовних стилів; їхня питома вага і їх взаємовідношення в системі літературної мови перебувають у безперервній зміні. Ще більш складною і на інших засадах організованою системою є мова літератури, до складу якої входять і стилі нелітературної мови” (М.М.Бахтін. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – С.255). Таким чином, М.М.Бахтін відмічав ще більшу складність феномену літературної мови, розрізняючи навіть літературну мову та мову літератури. При цьому ускладнюється й зв'язок між повсякденним мовленням та літературною мовою, він опосередковується історичними змінами в культурі, а отже і в мові народу. Зокрема, М.М.Бахтін показав, що “в кожному епоху розвитку літературної мови задають тон певні мовленнєві жанри, притому не лише вторинні (літературні, публіцистичні, наукові), але й первинні (певні типи усного діалогу – салонного, фамільярного, гурткового, сімейно-побутового, громадсько-політичного, філософського та ін.). Будь-яке розширення літературної мови за рахунок різних позалітературних шарів народної мови неминує зв'язане з проникненням в усі жанри літературної мови (літературні, наукові, публіцистичні, розмовні і ін.) більшою чи меншою мірою й нових жанрових прийомів побудови мовленнєвого цілого, його завершення, врахування слухача чи партнера і т. п., що веде до більш чи менш суттєвої перебудови і поновлення мовленнєвих жанрів” (Там само. – С.256). Проникнення в літературну мову різних нелітературних засобів повсякденної мови пожвавлює першу, значною мірою позбавляє її монологічності, включаючи в неї різні типи розмовно-діалогічних жанрів.

Із значною долею вірогідності можна припустити, що виникнення літературної мови стало підґрунтям для формування мови науки, причому, в першу чергу, виокремлення кодифікованої літературної мови. Як відомо, мова виконує як комунікативну, так і пізнавальну функції. Це стосується і мови науки, й побутової мови, оскільки навіть в останній фіксуються певні властивості, ознаки, відношення оточуючого людей світу. Звичайно, наукова мова якісно відрізняється від побутової, бо в буденних уявленнях людей (а отже, й у буденній мові) не схоплюються внутрішні й суттєві зв'язки між властивостями предметів і явищ та між предметами. Слова побутової мови ковзають по поверхні явищ, але все ж таки вони дають певні знання про дійсність, з якою люди взаємодіють у процесі життєдіяльності. Зафіксовані в повсякденній мові елементи знань не претендують на достовірність, точність, однозначність тощо. Проте вони виступають основою для виникнення та розвитку наукових знань, які вимагають відповідної спеціальної термінології. Тому зазвичай у науці говорять не про слова, а про наукові терміни, які вимагають точності, строгої визначеності, однозначності, обґрунтованості.

Перш ніж застосовуватися в науці, слова повсякденної мови повинні бути позбавленими цілого ряду властивих їм асоціативних зв'язків, і перш за все – їхніх емоційних зв'язків (С.Б.Бурого. Мелодія стиха. – С.69). Якщо слова буденної мови виникають *стихийно* в процесі спілкування людей в різних сферах суспільного буття і виражають чуттєво-емоційне ставлення їх до світу, то наукові терміни *цілеспрямовано* формуються вченими в галузі тієї чи іншої науки й повинні розкривати сутність досліджуваних предметів та явищ. Наприклад, слова “час”, “простір”, “відстань” і інші сформувалися ще в часи, коли основною формою знання була міфологія. У відповідних міфах через ці слова виражалось чуттєво-емоційне переживання людьми світу, їхнє уявлення про початок і кінець світу, про життя та смерть, про тимчасовість і вічність тощо. Оскільки в кожній окремій культурі по-різному ставилися до цих смисложиттєвих проблем, вказані слова допускали різне тлумачення. Ставши надбанням науки, вони отримали статус наукових термінів, більше того, набули математизованої форми. Зокрема, відомі зі школи закони Ньютона виражають строгі математичні (кількісні) залежності часу, простору, руху один від одного.

Аналізуючи співвідношення наукової та повсякденної мови, В. фон Гумбольдт писав, що одні й ті ж слова можуть вживатися в кожній з них, проте це слововживання буде різним. Наукова мова є одночасно й діловою, тоді як повсякденна є природною, більш вільною, бо вільне спілкування сприяє розкутій сприйнятливості духу. Наукове вживання слів використовується тільки в науках, які оперують чисто логічними побудовами, а також у деяких галузях та методах природничих наук. До наукової та ділової мови він відносив і галузь красномовства, вважаючи, що обидва зазначені різновиди мови “стосуються одного класу, оскільки кожен з них прагне, знищуючи своєрідність мовного матеріалу, використати останній лише як знак. Але при науковому вживанні мова застосовується в тій галузі, де це доречно, що й досягається усуненням суб'єктивного характеру кожного виразу, або, швидше, прагненням налагодити душу цілком на об'єктивний лад. Того ж принципу дотримується й спокійна та розсудлива ділова мова” (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.321). Отже, однією з основних ознак наукової (і ділової) мови він вважав її об'єктивність.

Таким чином, наука, використовуючи слова повсякденної мови, вносить в їхній зміст суттєві уточнення, підкорює вже іншим зв'язкам, ніж це було в побутовій мові. Їхній зміст при науковому вживанні не має майже нічого спільного з початковим, а тим більше, коли на ґрунті повсякденних слів формується штучна мова. Як зазначає сучасний німецький філософ мови К.-О.Апель, “в результаті... легітимації штучної мови через мову повсякденну, відбувається досить бажане уточнення “значень” повсякденної мови – ніби підноситься до ступеня термінологічна заостреність, зачатки якої – завдяки науковим дефініціям – містяться вже у самій повсякденній мові” (К.-О.Апель. Язык и истина в современной ситуации философии // К.-О.Апель. Трагсформация философии. – С.41). В кінцевому ж рахунку, зміст точних понять, введення яких стає можливим за рахунок зміни значень, запозичується з мислення, яке оперує значеннями побутової мови.

Проте не можна вважати, що навіть наукові терміни мають виняткову однозначність, оскільки в різних наукових теоріях, в різних контекстах вони мають сенс, який узгоджується зі змістом і науковою мовою відповідної галузі науки. Так, термін “функція” має різний зміст у математиці, фізиці, біології, економічній теорії, соціології, педагогіці, лінгвістиці тощо (студенти мають змогу навести власні приклади вживання одних і тих же наукових термінів у різних сферах наукового знання, техніки, технології і т.п.). Ця різноманітність контекстуальних зв'язків наукової термінології, однак, не заплутує справу наукового пізнання, а, навпаки, сприяє як розвитку відповідних галузей науки, так і наукової мови, розширюючи межі її вживання. Проте, з іншого боку, процес формування науки, на думку М.Фуко, приводить до того, що слово, текст стають відображенням реальності та діяльності, зв'язаної з цією реальністю, тобто перетворюються на допоміжні знаряддя (М.Фуко. Слова и вещи. – С.105). Отже, їхній онтологічний статус вироджується в суто пізнавальний (гносеологічний).

Окремим рядком слід сказати про так звані *жаргони* повсякденної та наукової мови. Жаргон – у перекладі з французької мови – означає мовлення якої-небудь соціальної чи професійної групи, що відрізняється від загальноживаної мови особливим складом слів та виразів, які називають *жаргонізмами*. Іншими словами, це умовна мова, зрозуміла тільки в певному соціальному середовищі. У слова “жаргон” є двійники, до яких можна віднести, наприклад, *сленг*. Жаргон – явище досить давнє. Воно притаманне багатьом (якщо не всім) культурам і, в свою чергу, поділяється на різновиди залежно від його носіїв. Розрізняють жаргони вчених з різних галузей науки (і в кожній він свій), медиків, шкільний жаргон, студентський, є також тюремний жаргон, жаргон водіїв тощо (Е.Г.Рабинович. Риторика повсякденності: Филологические очерки. – С.14-15). На відміну від повсякденної мови та мови науки, жаргон породжується не суто мовними закономірностями, а соціальними обставинами. Але як і в перших, окремі його слова та вирази часто виходять за межі соціальної групи, яка їх породила. Наприклад, слово “кайф”, яке з'явилося в середовищі наркоманів, стало досить загальноживаним в інших соціальних групах, особливо – молодіжних. Звичайно, тут не можна говорити про те, що слова того чи іншого жаргону виступають основою для формування мови науки чи літературної мови, але вони побутують у суспільстві і дають певні можливості для дослідження особливостей відповідної соціальної групи.

Маргінальність понять і термінів у міждисциплінарних науках та суміжних дослідженнях

Висвітлюючи це питання, студенти мають звернути увагу на те, що сучасній науці притаманні не стільки процеси диференціації, скільки інтеграції. Хоча кожна окрема наука виробляє власну термінологію, інтеграційні процеси ведуть до “міграції” термінів одних наук в сферу інших. Як уже зазначалося, наукові терміни відрізняються від слів своєї однозначністю. Але це не означає, що термін, який застосовується в різних науках, має одне й те ж значення. Як вірно зазначає російський лінгвіст В.Г.Степанов, “терміни, як правило, є елементами певної теорії, а їхнє значення – це їхнє місце в даній теорії” (В.Г.Степанов. Язык. Литература. Поэтика. – С.92). Це означає, що відповідний термін набуває того змісту, який характеризує відповідну теорію чи галузь науки. Наприклад, термін “знак” у математиці виражає кількісну характеристику об'єктів (число, інтеграл, диференціал тощо); у лінгвістиці – букву, тире, кому, лапки і т.п.; в етиці – моральні відношення (знаки поваги, довіри і т.д.).

На стиках різних наук виникають нові наукові галузі, в яких досліджуються спільні проблеми або об'єкти. Ці науки дістали назву *міждисциплінарних* і почали формуватися переважно в другій половині ХХ століття. До них належать соціолінгвістика, психолінгвістика, синергетика, інформатика, теорія систем, теорія управління та інші. Характерною ознакою їх функціонування є значна гнучкість термінів, якими користуються ці науки. Вони ніби балансують на краях суміжних наук, роблячи більш доступними для вивчення відповідні проблеми. Не випадково такі терміни називають *маргінальними* (від латинського *marginalis* – той, що перебуває на краю, на межі). Вони виступають могутнім фактором інтегрування наукового знання, взаємопроникнення не лише термінів, але й наукових ідей.

Яскравим прикладом маргінального терміну є “інформація”. Як науковий термін він оформився в математиці й означав *знакову оболонку знання*. Пізніше цей термін став широко вживатися майже всіма вченими в різних галузях знання, де інформацію стали тлумачити більш широко, ніж у математиці – як *повідомлення, дані, знання, на підставі яких приймається відповідне рішення*.

Тобто в більшості наук термін “інформація” став виконувати роль *засоби* пізнання. Але виникнення кібернетики як науки про управління надало цьому терміну онтологічного статусу, оскільки інформація стала об’єктом дослідження як об’єктивного світу, так і суб’єктивної реальності.

Нині цей термін органічно вплетений в тканину й природничих, і соціогуманітарних наук. Щоправда, кожна з наук чи міждисциплінарних її галузей вкладає в цей термін той зміст, який більш точно відповідає контексту відповідної науки. У другій половині ХХ століття сформувалася нова міждисциплінарна наука – *інформатика*, яка створює технологію роботи з інформацією. Вона дозволяє переробляти інформацію, перекладаючи її з мови оригіналу на мову математичних символів та знаків на підставі того, що інформаційні процеси підкоряються одним і тим же закономірностям, незалежно від природи інформації (біологічної, технічної, мовної і т.п.). На цьому ґрунті розпочалися процеси інформатизації, а з широким впровадженням персональних комп’ютерів – і комп’ютеризації суспільного життя. Нині майже не залишилися галузей науки, сфер виробництва, побуту тощо, де б не застосовувався термін “інформація”.

Іншим прикладом маргінальності наукового терміну є “дискурс”. При розгляді попередньої теми вже говорилось, що термін “дискурс” був вироблений у філології для позначення органічної частини певного тексту. Проте з формуванням філософії структуралізму, деконструкції, постмодернізму цей термін “перекочував” не лише у філософію, але й інші соціогуманітарні науки та галузі знання. Зокрема, широкоживаним стало словосполучення “дискурсивна практика”, який увів до філософського вжитку М.Фуко (М.Фуко. Археология знания. – С.118). Ним нині послуговуються також при оцінці будь-якого тексту: літературного, математичного, природничо-наукового, історичного і т.д. Особливого розповсюдження термін “дискурс” набув у сучасній науці. Зокрема, В.М.Розін застосовує його до характеристики всієї технократичної діяльності. Він вважає, що до технократичного дискурсу входять не тільки науковий текст і наукова діяльність, а також ціла система інститутів, які працюють на сучасну науку й техніку. Сюди ж він відносить і “особливий спосіб блокування всіх тих

розмов, які працюють проти техногенної цивілізації” (В.М.Розін. Типы и дискурсы научного мышления. – С.214). Очевидно, що таке розуміння дискурсу виводить значення цього терміну далеко за межі початкового його значення як частини тексту.

Часто вживаним у різних науках став термін “*архетип*” (архе – в перекладі з грецької мови – початок, основа), введений у психологію несвідомого К.Юнгом. У нього архетип – це зміст колективного несвідомого, образ, який постійно повторюється в ході історичного розвитку скрізь, де виявляється повністю творча уява. Тобто це деякі загальні образи поведінки та мислення, взірці колективного несвідомого, які ще не піддані ніякій свідомій обробці, а отже, являють собою безпосередню психічну данність. Реальний прояв архетипів у повсякденному житті – це наявність міфів, казок, тасмних учень, магій тощо. Термін “архетип” з психології перейшов у філософію, літературознавство, психолінгвістику, еколінгвістику, екопсихологію і т.д. Але в цих науках він вживається в іншому значенні. Наприклад, К.Хюбнер застосовував його в епістемології (теорії знання). Для нього *архе* означає елемент традиції, який відтворюється у мисленні та діяльності наступних поколінь (наприклад, у музиці – це лейтмотиви). Таким чином, архетип він вже не зв’язує з несвідомим, як К.Юнг, а розуміє як форму життя, яка лежить в основі знань і досвіду наступних поколінь (К.Хюбнер. Истина мифа. – С.77-78). А тому в нього перехід від міфу до науки ґрунтується на строгому науково-теоретичному аналізі реальності й істинності міфу. В літературознавстві термін “архетип” використовують, наприклад, для аналізу літературних творів, у яких використовуються міфологічні образи.

З виникненням міждисциплінарної науки синергетики, яка досліджує складні, відкриті, нелінійні, нерівноважні, самоорганізовані системи, її терміни: “точка біфуркації”, “ентропія”, “дисипативна структура”, “флуктуація”, “нелінійність”, “атрактор” і інші стали широко використовуватися не тільки в природничонаукових, але й соціогуманітарних галузях знань. Так, в історичній науці говорять, що передреволюційна ситуація в тій чи іншій країні стає “точкою біфуркації” (роздвоєння), коли неможливо з великою точністю передбачити, яким з двох можливих шляхів піде розвиток історії, хоча у фізиці термін “точка

біфуркації” означає наявність двох рівнозначних можливостей стану фізичної системи після флуктуації (випадкового відхилення) від деякого напрямку руху (наприклад, відхилення в рівномірному розподілі частинок у газі чи рідині).

Подібних прикладів можна наводити чимало, оскільки, як говорилося, процеси інтеграції різних галузей науки, наукового знання та та позанаукових форм інформації пронизують усі складові життєдіяльності людей. Інша справа, що деякі терміни вживаються в тій чи іншій сфері неправомірно, затьмарюючи суть справи. В таких випадках важливо визначити точний зміст терміну та його відповідність контексту, в якому цей термін використовується. В цій справі необхідно залучити знання з лінгвістики, логіки та конкретної науки, яка послуговується відповідною термінологією.

Особливою обережності вимагає застосування термінології штучних мов, до яких належать мова математики, мова логіки, мова інформатики, комп’ютерна мова тощо. Найбільш доречним є вживання штучних мов у тих галузях науки, які здатні до формалізації й математизації: в механіці, фізиці, хімії, астрономії, геології та інших природничих науках, а також економіці, політекономії, деяких розділах соціології (зокрема, при обробці даних соціологічних досліджень). Але надмірне їх застосування в соціальних чи гуманітарних науках приводить як до викривлення відповідних теорій, так і до збіднення матеріалу, що досліджується. Наприклад, в 70-ті роки і вітчизняні, й зарубіжні психологи прагнули оформити результати своїх досліджень у математичні формули, зокрема, при визначенні типів темпераменту конкретної людини (скільки він містить процентів флегматичного типу, скільки – сангвінічного, скільки – холеричного, скільки – меланхолічного). Згодом вчені самі відмовились від надмірного використання математизованих способів дослідження психічних явищ, оскільки з їхньої уваги вслизали якісні характеристики психічної діяльності людини, які не вкладалися в прокрустове ложе математичних формул.

У 80-х – 90-х роках минулого століття в зв’язку з поширенням персональних комп’ютерів вчені різних галузей науки надмірно захопились процесами комп’ютеризації навіть тих галузей знання, в яких значною мірою представлені невербалізовані складові досліджуваної реальності, зокрема, при

вивченні мисленнєвої діяльності людського мозку. Вчені різних галузей науки, які займаються дослідженням інтелектуальної діяльності людини, прагнули побудувати штучний інтелект за допомогою кібернетичних пристроїв та комп’ютерів (всім відома серія шахових партій між чемпіоном світу з шах Г.Каспаровим та суперкомп’ютером). Перша хвиля ейфорії від виграної комп’ютером партії змінилася розчаруванням і більш тверезим висновком, що ніякий штучний інтелект не здатен замінити, а тим більше перевершити за інтелектуальними здібностями, мозок людини, оскільки сам штучний інтелект створюється людиною, яка постійно його удосконалює.

Як зазначає Дж.Сьорл, комп’ютером моделюється лише *формальна структура* (виділено нами. – Л.Д.) послідовності нейронних збуджень в синапсах, але не моделюється той бік функціонування мозку, який якраз і має значення, а саме: каузальні властивості мозку, його здатність продукувати інтенціональні стани (Дж.Серл. Мозг, сознание и программы // Аналитическая философия: Становление и развитие – С.389). Ніякий, навіть наймогутніший комп’ютер не здатен відтворити у вигляді знаків штучної мови інтуїцію, ментальні образи, творче натхнення, неусвідомлювані, підсвідомі складові мисленнєвої діяльності людини. Це зв’язано з тим, що комп’ютерні програми пишуться за допомогою математичної мови, описанню якою піддаються лише кількісні характеристики діяльності людського мозку. При описанні ж зазначених якісних здатностей мислення людини маніпуляція формальними символами позбавлена будь-якого сенсу.

Трансформація змісту наукових термінів у процесі їх повсякденного вжитку

Зміст цього питання теми впливає з попереднього матеріалу. Студентам слід розглянути зворотній вплив наукової термінології на функціонування повсякденної мови. Причини та шляхи проникнення слів і термінів, вироблених наукою, можна пояснити перш за все відповідним типом культури суспільства, історичним періодом розвитку останнього, загальним рівнем освіченості громадян

у відповідному суспільстві, характером зв'язків між наукою та іншими сферами суспільного буття людей. Вхідження наукових термінів до повсякденного вжитку є яскравим свідченням того, що наука є одним із соціокультурних феноменів, який перебуває в нерозривних зв'язках з усією культурою суспільства. Інша справа, що ці зв'язки можуть бути більш або менш тісними, але вони неодмінно є. Навіть в умовах середньовіччя, коли наука й учені зазнавали переслідувань з боку церкви, наукові терміни так чи інакше виходили за межі власне наукового функціонування. Зокрема, ними послуговувалися священники в своїх проповідях щодо ворожості тих чи інших наукових теорій, і, зокрема, теорії геліоцентризму М.Коперніка та Дж.Бруно. Непрямо, побічно, це також є свідченням суспільної цінності науки.

Загальновідомо, що наука виникає в суспільстві у відповідь на запити виробничої сфери. Тому впровадження її теорій, сформульованих за допомогою відповідних наукових термінів, у виробничу діяльність сприяє входженню цих термінів спочатку до лексику тих людей, які безпосередньо займаються реалізацією відповідних наукових розробок. Наприклад, термін "супутник" використовувався спочатку конструкторами, інженерами й робітниками в процесі побудови цього літального апарату в умовах надзвичайної секретності. А після виведення першого штучного супутника на навколосезну орбіту й прилюдне повідомлення про цей факт даний термін швидко увійшов до повсякденної мови всього суспільства, а також до інших мов. Згодом цим терміном у побутовому вжитку стали позначати не тільки відповідний літальний апарат, але й застосовувати у переносних значеннях. Так наприклад, подружжя інколи називають "супутниками життя". Цим же словом іменують людину, яка йде поруч. В таких випадках говорять: "Моїм супутником був N."

Проте не лише безпосередня виробнича діяльність людей впливає на проникнення наукових термінів до повсякденної мови. Надзвичайно важливою ланкою є так зване *повсякденне філософствування* людей, тобто роздуми щодо смисложиттєвих проблем, таких як: час і вічність; життя, смерть та безсмертя; з чого почався світ; відношення людини й природи тощо. Особливе емоційне напруження викликає обговорення питання про межі людського існування,

а отже – про час на побутовому рівні. Термін "час" був вироблений ще в античній натурфілософії, а з виникненням Новоевропейської науки (XVII-XVIII ст.ст.) він став основним терміном механіки та фізики й означав тривалість існування чи руху тіл, яка визначалася кількісними параметрами. У такому вигляді цей термін застосовується й сучасними науками, хоча уявлення про сутність часу та його характеристики, звичайно, змінилися.

А в повсякденній вжиток слово "час" повернулося в дещо зміненому вигляді і стало багатозначним. Воно стало метафорою, яка використовується у певних лінгвістичних прийомах. Наприклад, розхожими фразами стали такі: "марнування часу", "розподіл часу", "крадіжка часу", "ми виявляємося поза часом", "час не жде", "час лікує", "час проходить", "час летить, біжить", "час повзе", "наш час вийшов", "ми просимо час зглянутися на нас", "ми обігнали час", "питання не на часі"... Цими та подібними фразами насичена повсякденна практика будь-якої мови, і в даних випадках значення слова "час" не вимірюється лише кількісними параметрами, а несуть глибоке, суто людське навантаження, зв'язане з переживаннями, емоціями, почуттями, передчуттями людей. Саме в такий спосіб люди передають свій фізіологічний, морально-етичний та психічний стан, своє відношення до тих чи інших особистих і суспільних подій, до оточуючого світу й до самих себе. У використанні слова "час", як бачимо, яскраво виявляється єдність чуттєвого та раціонального, вербалізованого й невербалізованого моментів мовленнєвої діяльності. Особливе ж емоційне напруження викликає його застосування у співвідношенні зі словом "вічність".

Студентам бажано розглянути використання й більш сучасних наукових термінів в повсякденній мові. Так, при розкритті попереднього питання йшлося про "міграцію" наукового терміну "інформація" з математики в інші науки. Але цей термін став загальнозживаним не лише у науковій сфері, а глибоко вкорінився у побутовій мові. Зокрема, можна нерідко почути навіть від студентів такий вираз: "спілкування – це обмін інформацією" (насправді ж спілкування – це сукупність відносин між людьми в усіх сферах життєдіяльності, і не завжди в цих відносинах передається інформація). У даному випадку слово "інформація" отримує інше, ніж у науці, значення, яке розвиває межі наукового терміну.

Саме досить розмите буденне значення має цей термін, наприклад, у виразі “засоби масової інформації”. Але коли йдеться про “інформатизацію суспільства” або про “інформаційне суспільство”, то даний термін повертає собі первісне значення, хоча й застосовується широким загалом людей. В такому випадку мається на увазі широке впровадження інформаційних технологій, які ґрунтуються на математичних принципах інформатики як науки, в різні сфери життя.

Так само наукова термінологія, яка зв'язана з програмним забезпеченням роботи комп'ютерів та пристроїв до них (“вінчестер”, “електронна плата”, “біти”, “байти”, “мегабайти”, “гігабайти”, “оперативна пам'ять”, “дискети”, “файли”, “макроси”, “форматування”, “діалогове вікно”, “сенсорна панель”, “принтер”, “модем”, “інтерфейс”, “монітор”, “Інтернет”, “Веб-сторінка” та багато інших), стала повсякденною супутницею (ще одне значення терміну “супутник”) нашого життя. Більше того, комп'ютеризація та широке користування всесвітньою мережею Інтернет породили новий тип жаргону – так званий *комп'ютерний сленг*. Майже всі користувачі комп'ютерними мережами знайомі з жаргонізмами “пентюх” (Pentium – марка мікропроцесорів фірми Intel), “зависання комп'ютера” (ситуація, яка унеможливує подальшу експлуатацію комп'ютера), “місюська” (мишка), “флор” (жаргонна назва дискет та дисководів для них), “біла збірка” (комп'ютер зібрано в США або Західній Європі), “жовта збірка” (зібрано в країнах Південно-Східної Азії) і т.п.

Таким чином, якщо співставляти застосування наукових термінів у їхньому власному значенні з функціонуванням цих же термінів у побутовому обігу, то можна дійти наступного висновку: наука вимагає чіткого встановлення місця кожного з термінів у тій чи іншій теорії й тлумачить їх однозначно в кожному окремому випадку; повсякденне ж використання наукових термінів допускає неоднозначність, розмитість їх тлумачення, які спираються не тільки на чисто логічні засади мисленнєвої діяльності, але й на чуттєво-емоційні, образні складові ментальності людини. При цьому не можна говорити, що повсякденне тлумачення цих термінів є більш багатим, ніж суто наукове, оскільки образність, багатство переживань та емоцій людини нерідко переключають увагу на випадкові,

другорядні риси того чи іншого явища. Наукове ж пізнання фокусує увагу на найсуттєвіших, закономірних властивостях досліджуваних об'єктів, а тому на перший погляд абстрактні наукові терміни здатні більш глибоко проникнути в сутність цих об'єктів. Разом з тим, виявлені побутовим вживанням деяких наукових термінів інші, ніж у науці, їх значення нерідко приводять до того, що вони виконують евристичну функцію. Тобто вони можуть служити джерелом нових наукових пошуків і відкриття нових явищ у природі та суспільному житті.

Так, Нобелівський лауреат у галузі фізики та хімії бельгійський вчений І.Пригожин вказав на евристичні можливості побутового та філософського обігу терміну “час”, про який говорилося вище. В своїй праці “Час, хаос, квант” він разом з І.Стенгерс здійснив наукове “перевідкриття часу”, під яким вони стали розуміти нове уявлення про сутність часу як наукового терміну нової галузі сучасної фізики – нерівноважної термодинаміки. Вчені показали, що якщо в класичній фізиці І.Ньютона термін “час” характеризував динамічні закони Всесвіту, які відображали еквівалентність між минулим і майбутнім, то фізика нерівноважних процесів, що характеризує стан більшості існуючих систем (природних і соціальних), розглядає незворотність часу, неможливість відтворення початкових умов руху систем у майбутньому.

Вони зв'язують це нове розуміння часу з тим, що у світі не існує явищ, у розвитку яких немає ніяких відхилень. Більше того, вони доводять, що навіть найменші випадкові відхилення від початкових заданих параметрів здатні породити нові, до того ж непередбачувані, явища, зокрема, такі як вихори, коливальні хімічні реакції, лазерні випромінювання тощо (І.Пригожин, І.Стенгерс. Время, хаос, квант. – С.5). У суспільстві такими непередбачуваними явищами можуть бути стихійні революційні збурення, війни, масова міграція населення і т.п. Тобто “перевідкриття часу”, його нове розуміння в науці відкрило шлях до встановлення не динамічних законів, які описують повторювані явища, а статистичних, імовірнісних, що ґрунтуються на врахуванні величезної кількості як основних, так і другорядних (випадкових) параметрів.

Ще одним прикладом евристичності повсякденного значення наукових термінів є вироблені в лінгвістиці терміни “текст” і “дискурс”. В цій науковій галузі вони мають чіткі визначення та межі застосування. Зокрема, традиційно “текст” (у перекладі з латини *textum* – зв’язок, поєднання) визначається в лінгвістиці як послідовність знаків мови, яка утворює єдине ціле і складає предмет дослідження спеціальної науки – лінгвістики тексту. Зміст терміну “дискурс” визначався при розгляді попереднього питання, де йшлося про “міграцію” термінів. У середині ХХ століття обидва терміни були запозичені філософськими течіями структуралізму, а потім і постструктуралізму, в яких зазначені терміни не лише застосовувалися в інших, ніж у лінгвістиці, контекстах, а й набули дещо іншого змісту, межі застосування їх стали більш розмитими. А в кінці ХХ століття вони стали вживатися в позанаукових видах інформації: в літературі, музиці, живописі, різних релігійних течіях (особливо сектантського походження), астрології, парапсихології й інших формах паранауки і т.п., об’єднавшись на рубежі ХХ і ХХІ століть у новому феномені духовного життя суспільства – культурі постмодерну. Вони стали соціокультурним оточенням науки й філософії. На цій підставі в останніх були сформовані такі нові терміни епохи постмодерну як “первинні тексти”, “вторинні тексти”, “текстові епохи” тощо, які внесли нове значення у терміни “текст” та “дискурс”.

Отже, той факт, що наукові терміни знаходять своє місце у повсякденній мові, свідчить не тільки про їхню суто наукову цінність, а виявляє їхню роль у культурі відповідного суспільства й відповідної історичної епохи. З іншого боку, введення наукової термінології до побутового обігу слугує підвищенню загального рівня освіченості суспільства, що є яскравим виявом поступальної ходи наукового та культурного прогресу людської цивілізації. Такі терміни, як правило, проникають у тканину різних національних культур, перетворюючись на загальноцивілізаційні, й тим самим виконують інтегративну функцію. А в сучасному світі вони супроводжують процеси глобалізації в усіх її проявах.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Прокоментуйте вислів В. фон Гумбольдта про літературну мову як штучне й несамоціenne утворення.
2. Назвіть основні структурні елементи літературної мови.
3. Яким чином побутова мова виступає джерелом формування мови науки? Наведіть приклади запозичення наукою слів побутового вжитку.
4. Покажіть співвідношення слова і терміну.
5. Розкрийте пізнавальну функцію наукових термінів.
6. Що таке жаргон та які умови його виникнення? Наведіть приклади професійних жаргонізмів.
7. Чим можна пояснити маргінальність деяких наукових термінів?
8. Розкрийте специфіку штучних мов та співвіднесіть їх з природними мовами.
9. Наведіть приклади побутового обігу наукових термінів. Покажіть, яким трансформаціям піддається при цьому їхнє значення.

Список рекомендованої літератури.

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: АCADEMIA, 2000. – с.254-258.
2. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия) – К.: Collegium, 1999. – С.60-75.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Введение. – С.13-61.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – С.307-323.
5. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Difference. – Томск: Водолей, 1999. –С.5-18.
6. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.16-25.

7. Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А. Рациональность в науке и культуре. – К.: Наукова думка, 1989. – 73-78.
8. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М.: Логос, 2000. – С.94-105.
9. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб: РХГИ, 1999. – С.330-349.
10. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии. - 1998. – №4. – С. 40-49.
11. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – 31-37.
12. Потебня А.А. Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.80-122.
13. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени. – М.: Прогресс, 1999. – С.4-12.
14. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2000. – С.13-26.
15. Розин В.М. Типы и дискурсы научного мышления. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С.125-138, с.214-215.
16. Серл Дж.. Мозг, сознание и программы // Аналитическая философия: Становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С.376-400.
17. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М.: Наука, 1988. – С.92-128.
18. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – СПб: А-сад, 1994. – С.103-110.
19. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – С.107-117.
20. Хабермас Ю. Современное сознание времени и его потребность в самоудовлетворении // Философские науки. – 1997. – № 2. – С.46-54.
21. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.
22. Хюбнер К. Истина мифа. – М.: Республика, 1996. – С.77-82.

СЛОВО ТА ЙОГО СЕМАНТИКА

В усіх випадках мовленнєвої діяльності люди мають справу не зі словами чи реченнями, які є емоційно нейтральними одиницями мови, а із “завершеними висловлюваннями” (М.М.Бахтін), що мають конкретний *сєнс*. Співрозмовників цікавить не стільки *значення* тих чи інших слів, скільки *зміст* висловлювання як цілого, який і визначає його конкретний сєнс. При розгляді попередніх тем курсу ми так чи інакше вже стикалися з термінами “знак”, “значення”, “сєнс”, “однозначність”, “багатозначність”, які певним чином були зв’язані з проблемами походження та розвитку мови, співвідношення мови й мислення, мови і мовлення, повсякденної та наукової мови. Яке місце займають зазначені терміни в мові? Як вони зв’язані із структурою та функціонуванням мови? Яке відношення до пізнання об’єктивного світу мають ці терміни? Нарешті, як корелюють вони між собою? На ці та інші, зв’язані з ними, питання й покликана дати відповідь сформульована вище тема. Для її розкриття важливо розглянути наступні питання:

1. Співвідношення терміну, знака, символу і значення у філософії та мовознавстві.
2. Роль референції у визначенні змісту слова.
3. Проблема однозначності й багатозначності слів: соціокультурний та культурно-історичний контексти. Текст і контекст.

**Співвідношення терміну, знака, символу і значення
у філософії та мовознавстві**

У науковій та навчальній літературі нерідко ототожнюються терміни “знак” і “символ”. Тому виникає необхідність співвіднести зміст цих термінів, показавши спільні й відмінні їх риси. Для цього треба звернутися до відповідної словникової та довідникової літератури, зокрема, до “Філософського енциклопедичного словника”, “Сучасного філософського словника” та лінгвістичних словників і довідників, де викладаються *усталені* в колі спеціалістів (логіків, філософів, лінгвістів) погляди на зміст цих термінів і їхнє місце в системі мови. Наведемо їх визначення, подані у “Філософському енциклопедичному словнику”.

Термін “знак” (від грецького *sema* – замісник, представник) позначає матеріальний предмет, (явище, подію), який виступає представником (замісником) деякого іншого предмета або якоїсь його властивості чи відношення для отримання, переробки й передачі відповідної інформації про даний предмет (Философский энциклопедический словарь. – С.191). Знаки бувають *мовні та позамовні*. Мовні знаки складають певну цілісну знакову систему, яка підпорядковується відповідним правилам та нормам. Позамовні знаки бувають трьох видів: 1) знаки-копії (наприклад, фотографії, відбитки пальців тощо); 2) знаки-ознаки (наприклад, симптоми хвороби, прикмети якогось явища – осені, зими і т.п.); 3) знаки-символи. Щоб визначити відмінність між знаком та символом, зупинимось на розгляді останніх більш детально.

Термін “символ” (від грецького *symbolon* – розпізнавальна прикмета) використовується для позначення декількох різних явищ: 1) у стародавніх греків символ – це умовний речовий розпізнавальний знак для членів певної соціальної групи, таємного товариства і т.п.; 2) в літературі символ – це художній образ, який втілює яку-небудь ідею; 3) в науці символ – це умовне позначення якоїсь величини, прийняте відповідною науковою галуззю (наприклад, символи в математиці – це позначення буквами грецького алфавіта певних величин). Тут символ означає те ж саме, що й знак; 4) у мистецтві символ – це універсальна естетична категорія, яка розкривається через співставлення із суміжними категоріями, такими як художній образ або алегорія; 5) в релігії символ віри – це коротке викладення основних положень відповідного віровчення (наприклад, основних догматів християнства) (Философский энциклопедический словарь. – С.607). П.Рікьор назвав символом “будь-яку структуру значення, де один сенс, – прямий, первинний, буквальный, означає одночасно й інший сенс – побічний, вторинний, інакомовний (алегоричний), який може бути зрозумілим лише через первинний” (П.Рикер. Конфликт интерпретаций. Очерк о герменевтике. – С.16). Таким чином, символ утворює ціле поле різних сенсів. Як можна зрозуміти з визначення, поняття символу тісно зв'язане з поняттям образу.

Термін “образ” бере початок від грецького *eidos* (ейдос), яким в античній філософії позначали форму відображення й освоєння людиною зовнішнього світу. Студентам слід пригадати з курсу філософії, що суттєвою особливістю ейдоса була його смислова подвійність: з одного боку, під ним розумівся зовнішній вигляд, а з іншого – нетілесна й незмінна сутність. У Платона, наприклад, ейдос не є результатом чуттєвого враження, а він має своє джерело всередині душі як переддану сутність. І саме на цій підставі в платонізмі образ розумівся як вірець (прообраз) для підражання. В сучасній філософії образ розуміється не тільки як продукт свідомості, але й як те, що формується в соціальності у вигляді знака. До складу абраза, – писав О.О.Потебня, – входять народні перекази, які мають довгий родовід і губляться у віках. Тому вони мають дещо об'єктивне у своєму змісті (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.230). Цим вони схожі на символи.

Як видно з визначень, терміни “знак”, “символ” і “образ” мають спільні риси, але разом з тим вони різняться між собою. Відмінності між ними можна зрозуміти краще, якщо співвіднести їх з терміном “значення”. *Значення* – це зміст, який зв'язують з тим чи іншим висловлюванням (або виразом) певної мови (слова, речення, знака тощо). Значення мовних висловлювань вивчається в мовознавстві, логіці, семіотиці (науці про знаки). У мовознавстві під значенням розуміють зміст слова. В логіці й семіотиці під значенням мовного висловлювання розуміють той предмет або клас предметів, який позначається цим висловлюванням. Нас цікавитиме лінгвістичний аналіз терміну “значення”.

Іноді *значення* ототожнюють із *сенсом*, оскільки вони близькі за змістом і в латинській мові вживаються як однопорядкові. Проте в логіці розрізняють ці терміни, вважаючи, що значення спрямоване на зовнішнє позначення предмета, тобто на *денотацію* (від латинського *denoto* – позначення, найменування), а через сенс розкривається внутрішній зміст цього предмета, тобто сенс зв'язаний із *сигніфікацією* (від латинського *signum* – ознака, симптом). Значення має інтерсуб'єктивний характер, а сенс надається самим суб'єктом.

Як же співвідносяться між собою знак, його значення та сенс? По-перше, без знака немає ні значення, ні сенсу. По-друге, знак виступає посередником між “денотатом” (тобто позначуваним предметом) та “сигніфікатом” (тобто

понятійним змістом цього предмета). А тому знак очолює “семантичний трикутник”: *знак – значення – сенс*. Пануючи над значенням та сенсом, він виступає посередником між ними, репрезентуючи обох. Іншими словами, без знака немає значення, оскільки будь-яке “значення” тому і є значенням, що воно представлено у вигляді знака. З іншого боку, не може бути й сенсу без знака, бо “будь-яка думка є знак” (Ч.Пірс). Ми мислимо знаками, процес “осмислення” означає перехід від первинного знака до вторинних, які з якихось причин є більш зрозумілими, ніж первинний знак.

Таким чином, знак не є пасивним представником значення чи сенсу. Він формує і перше, й другий. При ослабленні знака втрачається як значення, так і сенс (Б.В.Григорьев. Проблемы интерпретации. – С.7-8). Чим багатший знак, тим більше значень він може мати. Більшість лінгвістів вважає, що значення є постійною частиною змісту знаків, спільною для всіх, хто розмовляє в одному мовному колективі, і тому вона забезпечує розуміння в актах мовленнєвої комунікації. Це є найбільш усталена, суспільно визнана й закріплена категорія мови. Описуючи та визначаючи зміст слів, проводячи розмежування в ньому, *словники мають справу саме із значеннями. А сенс, на їхню думку, є категорією особистісною*, оскільки сенс мовних одиниць рухається від одного індивіда до іншого, від одного текста до іншого (М.В.Никитин. Основы лингвистической теории значения. – С.38-39). Отже, саме сенс, а не значення, лежить в основі неоднакового тлумачення різними людьми одного й того ж текста. Сенс виявляється більш рухливим, аніж значення.

Тепер слід повернутися до розгляду співвідношення між терміном, знаком та символом. Вище вже говорилося, що *термін – це слово, яке має лише одне значення*, хоч це значення може змінюватися, якщо відповідний термін використовується в різних контекстах. Тобто значення терміну визначається його контекстом, місцем у відповідній теорії чи науці. Разом з тим, *термін може мати вигляд знака* (наприклад, математичний термін “функція” позначається знаком Y , термін “змінна величина” – знаком X , фізичний термін “сила” – знаком F , фізичний термін “час” – знаком t , термін “швидкість” – знаком v тощо). Але при цьому в одній і тій же науковій теорії той чи інший знак має лише одне значення.

На відміну від терміну, *символ і знак*, як правило, мають багато значень. З їхніх визначень видно, що знаки розглядаються як різновид символів. Разом з тим, *символ може мати необмежене поле різних значень*, оскільки символічна форма зображення функціонує в усіх без винятку сферах людської життєдіяльності: в побуті, мистецтві, науці, релігії, міфології, літературі і т.д. Причому ці значення можуть не бути зв’язаними між собою (студенти можуть навести приклади символічного зображення різних предметів і явищ). *Образ*, як ми бачили, нерідко *тотжний символу*. Враховуючи цей факт, О.О.Потебня зазначав, що “значення образу безмежне, оскільки практично призначити йому межі неможливо, як неможливо їх призначити для застосування прислів’я” (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.232). *Знак же хоча й має багато значень, але їхня кількість завжди обмежена*, бо, на відміну від символу, знак має обмежену сферу функціонування. Наприклад, В. фон Гумбольдт писав, що слово є знаком окремих понять і воно може мати кілька значень, що мають зв’язок між собою. Але в кожному слові заключене дещо, що вже не піддається подальшому словесному уточненню (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.181). А отже, кількість значень певного слова-знака обмежена.

Висновок щодо обмеженої кількості значень одного й того ж знака грає особливу роль при визначенні наукових понять. Ми вже говорили при розгляді попередньої теми, що зміст наукового поняття завжди значно ширший, ніж термін, що його позначає. Це викликає появу кількох визначень одного й того ж поняття. Наприклад, науці відомі понад 250 визначень поняття “культура”, які не суперечать одне одному, а є комплементарними (доповняльними). У своїй єдності вони дозволяють глибше розкрити сутність поняття культури. А взагалі чим багатше саме явище, яке відображається в тому чи іншому понятті, а через нього – у словах-знаках, тим більше значень мають ці знаки. Ще більше неоднозначність знаків виявляється при перекладі текстів з однієї мови на іншу.

Мовні знаки не функціонують ізольовано один від одного, а утворюють певну систему, правила якої визначають закономірності їх *побудови* (до них відносяться правила граматики, або правила синтаксису), *осмислення* (до них відносяться правила сенсу, або значення знака) та *вживання* (використання).

Дослідженням знаків займається наука *семіотика* (або *семіологія*), яка включає в себе комплекс наукових теорій, що вивчають різні властивості знакових систем (природну й штучну мови та їх різновиди). Ф. де Соссюр писав: "Мова є системою знаків, які виражають поняття, а отже, її можна порівнювати з писемністю, з азбукою для глухонімих, із символічними обрядами, з формами ввічливості, з військовими сигналами і т.д. й т.п. Вона лише найважливіша з цих систем. Отже, можна уявити собі науку, яка вивчає життя знаків в межах життя суспільства" (Ф. де Соссюр. Курс общей лингвистики. – С.23). Цю науку він і назвав *семіологією* та заклав фундамент її побудови, окресливши її завдання. На його думку, основне завдання семіології відкрити нам, що таке знаки та якими законами вони керуються.

До складу семіології входять: 1) *синтактика* (досліджує структуру сполучень знаків і правила їх утворення й перетворення безвідносно до значення цих знаків); 2) *семантика* (досліджує знакові системи як засіб вираження значення та сенсу відповідних знаків і їх сполучень); 3) *прагматика* (досліджує відношення між знаковими системами та тими, хто ними користується). Отже, синтактика визначає відношення між знаками в часовій послідовності у процесі мовленнєвої діяльності, а семантика – відношення між законосієм, предметом позначення та поняттям про цей предмет, тобто є теорією значення. У свою чергу, *семантика* як наука про значення поділяється на *теорію сенсу* та *теорію референції*. Перша розглядає зв'язок знакової форми з відповідними їй знаковими поняттями та уявленнями (сенсами знака), а друга – відношення знакової форми до позамовної реальності (референта або денотата), яку позначено цим знаком.

В лінгвістику термін "семантика" ввів у кінці XIX століття М.Бреаль у зв'язку з вивченням історичної зміни мовних значень. А Ф. де Соссюр відповідно до поставленої мети – з'ясувати відношення між поняттям (він назвав його *означуваним*) та акустичним образом (він назвав його *означаючим*), які поєднуються між собою *знаком* – досліджував семантику як частину створеної ним семіології. Для цього він розглядав термін "значення", вважаючи, що саме він встановлює відношення між означуваним та означаючим.

Він відмічав, що "значення" одним зі своїх боків зв'язане з реальними речами та з їх природними відношеннями (він наводив приклад з економічної науки, де, наприклад, цінність земельної ділянки пропорційна її прибутковості). А тому можна деякою мірою прослідкувати зміну цього значення в часі, не випускаючи, звичайно, з виду, що значення в кожен даний момент залежить від системи інших значень, які співвідносять з цим значенням (Там само. – С.82). Таким чином, вчений говорив про змінність значення того чи іншого знака та його залежність від тієї системи відліку, в якій розглядається відповідне значення. Таким чином, значення деякого знака, на його думку, не може бути довільним, а визначається тим контекстом, у якому даний знак вживається. Виходячи з цього, Ф. де Соссюр зробив висновок, що "знаки, які складають мову, є не абстракціями, а реальними об'єктами; ці реальні об'єкти та їхні відношення й вивчає лінгвістика" (Там само. – С.103). Ці реальні об'єкти він назвав *конкретними мовними сутностями* лінгвістики, тим самим підтвердивши онтологічний статус мови.

М.М.Бахтін розглядав проблему вибору того чи іншого значення слова, співвідносячи ці значення з конкретною ситуацією мовленнєвого акту. Він писав, що, добираючи певні слова, ми виходимо із задуманого цілого висловлювання, яке є завжди експресивним, емоційно-напруженим. Самі ж по собі слова і їх значення не є експресивними й лише "контакт мовного значення з конкретною реальністю, тільки контакт мови з дійсністю, який відбувається у висловлюванні, породжує іскру експресії: її немає ні в системі мови, ні в об'єктивній, поза нами існуючій дійсності" (М.М.Бахтин. Автор и герой. – С.282). У нейтральності значень слів він убачав можливість порозуміння між співбесідниками: "Нейтральні словникові значення слів мови забезпечують її спільність і взаєморозуміння всіх, хто говорить однією мовою, але використання слів у живому мовленнєвому спілкуванні завжди носить індивідуально-контекстуальний характер. Тому можна сказати, що будь-яке слово існує для промовця в трьох аспектах: як нейтральне і нікому не приналежне слово мови, як *чуже* слово інших людей, повне відголосків чужих висловлювань і, накінець, як *моє* слово, бо поскільки я маю з ним справу у певній ситуації, з певним мовленнєвим наміром, воно вже пронизується моєю експресією" (Там само. – С.284).

Таким чином, знаки мови, в яких фіксуються речі та явища об'єктивного світу, через значення цих знаків утворюють онтологію, що накладається на дану людині реальність. Значення слів-знаків вбирають в себе не лише зміст оточуючих предметів, але й загальні властивості людської природи. Відомий американський лінгвіст А.Вежбицька зазначає, що "саме походження природної мови таке, що вона не відрізняє екстралінгвістичної реальності від психологічної та від соціального світу носіїв мови" (А.Вежбицкая. Язык. Культура. Познание. – С.5). А отже, значення є антропоцентричним. Воно відображає єдність властивостей об'єктивного світу та суб'єктивних здатностей самої людини. Більше того, воно етноцентричне, оскільки орієнтоване на відповідний етнос. Неможливо природною мовою описати "світ як він є сам по собі": кожна конкретна мова по-своєму описує відповідну картину світу, вкладаючи у певні знаки зрозумілий лише даному етносу зміст. Іншими словами, "значення слів – це, грубо кажучи, те, що ми «маємо на увазі» або «тримаємо в голові», коли вимовляємо слова" (Там само. – С.243).

Роль референції у визначенні змісту слова

Висвітлюючи питання про сутність референтних відношень у мові, студентам необхідно показати відношення знаків як мовних сутностей до позначуваних ними речей та явищ об'єктивного світу (тобто референтами або денотатами), а також місце людини в цих відношеннях. Дослідженням цих зв'язків та відношень займається *теорія референції*. Референція як логічна процедура дозволяє усунути визначення знака через значення (й навпаки), яке втрачає в цьому процесі саму людину як творчу істоту. Інакше, як говорив О.О.Потебня, слово буде служити лише для того, щоб записувати думку, а не шукати її зміст (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.231), тобто виражатиме "ідею для ідеї". Насправді ж через знаки мови людина формує певну картину світу, де явища природного, соціального й психологічного порядків перетворюються на денотати мови. Саме людина встановлює відношення між знаками мови та позначуваними ними явищами.

Референція (або денотація) – це мислительна операція співвіднесення слова, яким позначається деяке явище чи предмет, з самим денотатом (тим, що позначається). Інакше референцію ще називають предметною співвіднесеністю. В теорії референції *значення мовної одиниці* описується як клас позамовних предметів, з якими воно перебуває у відношенні. Тим самим встановлюється, що значення слова залежить від існування позначуваного об'єкта. Але вихідною й цільовою точкою всіх значень є людська свідомість, бо процес встановлення відношення слова і відповідного предмета чи явища можливий лише завдяки людському абстрактному мисленню. При цьому відношення свідомості та реальності залежать від механізму рецепції (від латинського – *receptio* – сприйняття й перетворення енергії подразників у нервово збудження), а не від мови. Звідси випливає, що предмети, які людина спостерігає, вона здатна за допомогою значення виразити в мові та мовленні.

В сучасній філософії мови теорію значення як теорію референції розвивають представники французького постмодернізму. Зокрема, в творчості Ж.-Ф.Ліотара *через процедуру референції* розглядається процес формування й легітимації (від латинського *legitimus* – визнання або підтвердження законності) окремих наукових понять і наукового знання взагалі. Він вважає, що наукове знання вимагає вибору однієї з мовних ігор – денотативної, й виключення інших. При цьому він не обмежує процедуру референції лише природничо-науковим знанням, а екстраполює її й на гуманітарні науки, зокрема, на психологію, вважаючи, що, наприклад, коли йдеться про дослідження певного аспекта поведінки, то саме він виступає референтом, зовнішнім стосовно партнерів наукової діалектики (Ж.-Ф.Ліотар. Состояние постмодерна. – С.67). Важливим у позиції Ж.-Ф.Ліотара є те, що він не вважає наукові терміни, висловлювання назавжди узаконеними, а залишає простір для їхньої експлікації (уточнення) в майбутніх дискурсах.

Більш розширено, ніж у традиційних концепціях, процедуру референції тлумачить Ж.Дельоз. У "Логіці сенсу" він розглядає поняття не як форми відображення вже існуючої дійсності, яку треба осмислювати, а створює поняття про те, чого ще немає в дійсності й що ще має стати об'єктом. Наступною

процедурою в нього є співвіднесення даних понять “з конкретними образами, які й повинні «представляти» стан речей” (Ж.Делез. Логика смысла. – С.29). Окрім того, Ж.Дельоз розглядає дану процедуру не лише з точки зору філософії, але й з точки зору лінгвістики і логіки. Оскільки лінгвістика оперує не поняттями, а словами, то, на його думку, всі лінгвістичні складові (і в першу чергу слова) завжди відіграють роль порожніх форм для відбору образів і, отже, для позначення будь-якого стану справ. З логічної ж точки зору, критерієм співвіднесення новоутворених понять з дійсним станом справ є встановлення їхньої істинності чи хибності (Там само. – С.30). Причому поняття істинності й хибності ним тлумачаться багатозначно.

Референція відіграє важливу роль у розвитку науки й на думку німецького філософа К.Гемпеля. Він доводить, що в науці нерідко вводяться терміни, які безпосередньо не характеризують спостережувані об’єкти, але “як показує історія науки, часто подібні недоліки можна виправити, *приписуючи* (виділено нами. – Л.Д.) досліджуваному об’єкту деякі характеристики, хоча й недоступні безпосередньому спостереженню, певним чином зв’язані з досліджуваними характеристиками й роблять можливим встановлення систематичних зв’язків між ними” (К.Гемпель. Логика объяснения. – С.156). Отже, встановлення співвідношення між досліджуваними емерджентними (від англійського – *emergence* – поява нового, ще непізнаного) властивостями об’єкта та їхніми мисленнєвими образами, створеними суб’єктом, виконує евристичну функцію в когнітивному процесі, стимулюючи наукові дослідження.

В логіці за традицією, що йде ще від Б.Рассела й Г.Фреге, імена забезпечують референцію до предметів через описування їхнього змісту. Так, Г.Фреге писав, що значенням власного імені є сам предмет, який ми позначаємо цим іменем; уявлення, отримане при цьому, повністю суб’єктивне, а між ними знаходиться сенс, який хоча й не настільки суб’єктивний, як уявлення, але все-таки не є й самим предметом (Г.Фреге. Избранные работы по философии. – С.29). Такий погляд був характерний і для К.Айдукевича, який вважав, що поняття – це перш за все когнітивний образ, який корелює з деяким об’єктом. При цьому достатньо, щоб акустичний образ знака, що є іменем об’єкта, співвідносився з

пойменованим об’єктом. При такому підході можливість референції визначається деяким рівнем знання про об’єкт, а сама проблема референції ставиться як епістемологічна проблема. В такому випадку, щоб довести, що дана дескрипція є істинною, необхідно встановити відповідність між властивістю об’єкта, описаною відповідним іменем, та самим іменем.

В останні десятиліття в літературі точиться нова дискусія щодо сучасного розуміння референції не лише в колі логіків, але й філософів і лінгвістів. Зокрема, український філософ К.К.Жоль розглядає логіко-гносеологічний аспект референції. Він вважає, що утворені в результаті процедури референції поняття є “особливими теоретичними конструктами, онтологічний статус яких фіксується термінами такого типу: “абстрактний предмет”, “абстрактна сутність” тощо. Подібні абстракти отримуються в результаті опосередкованої пізнавальної діяльності... Тому, говорячи про такі референти, як “краса”, “вартість”, “істина” і т.п. ми вказуємо не на чуттєво дані одиничні предмети, а на їх ціннісну предметність, соціально-культурну значущість” (К.К.Жоль. Язык как практическое сознание. – С.188-189). Як видно, автор наведеної цитати проблему формування термінів зв’язує не лише з референцією, а й з процедурою конструювання, які переплітаються в когнітивному процесі.

Інакше тлумачить теорію референції сучасний німецький філософ К.-О.Апель. Він зазначає, що певні властивості речей, за якими б ми могли визначити правильність позначення, відомі нам самим лише в світлі “значень”, а точніше кажучи, “змістовної картини світу” деякої повсякденної мови, через яку можливі властивості речей конституюються як смислові єдності. Щоправда, кожне безпосереднє співвіднесення з ситуацією людей та оточуючого їх середовища містить і момент значущості, який досягається певною мовною конвенцією. На його думку, функція мови полягає не лише в тому, щоб “правильно позначити” відомі властивості речей, але й у тому, щоб у життєвих зв’язках деякої ситуації розкривати, перш за все, “властивості” оточуючого світу, які мають найбільшу “цінність”, не відмовляючись при цьому від того, щоб зв’язувати їх з попереднім розкриттям світу в тій же самій конкретній мові (К.-О.Апель. Язык и истина в современной ситуации философии // К.-О.Апель.

Трансформация философии. – С.53). Таким чином, для К.-О.Апеля референція займає важливе місце у процесі повсякденної комунікації людей і забезпечує їх порозуміння.

Російський лінгвіст М.В.Нікітін розглядає утворення понять, імен, висловлювань у лінгвістиці також як процес співвіднесення між предметом та його дескрипцією. Він підкреслює: “Те, що репрезентується у висловлюваннях, чи то імена власні, названі чи інші речові слова, термінологічно іменується як *денотат*, або *референт*... У дещо більш широкому сенсі денотатом вважають все те, що може бути позначено даним іменем, іменним словосполученням чи навіть реченням (висловлюванням) і текстом” (М.В.Никитин. Основы лингвистической теории значения. – С.25). Він називає референцією або денотацією саму мислительну операцію кореляції слова з тим, що воно позначає, тобто референтом, і висловлює думку про існування кореферентних слів і навіть словосполучень, яка також має дискусійний характер.

Отже, в лінгвістиці поняття розглядається поряд з його словесним вираженням. Деякі західні вчені зв'язують процес референції не стільки з поняттям, скільки зі словом. Так, Б.Гудман розглядає теорію референції стосовно процесу спілкування людей. На його думку, той, хто слухає, і той, хто говорить, можуть по-різному ідентифікувати референт у процесі дескрипції його певних ознак, що нерідко приводить до невдач самої референції, а отже, й спілкування. Тому він пропонує враховувати особливості сприйняття людьми об'єктів зовнішнього світу і способи репрезентації перцептивних знань таким чином, щоб для кожного об'єкта зовнішнього світу передбачити подвійне представлення: по-перше, просторове (тривимірне) й, по-друге, когнітивно-лінгвістичне, яке вказує на те, як саме система може “говорити” про даний об'єкт (Б.Гудман. Идентификация референта и связанные с ней коммуникативные неудачи // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV. – С.233). Така репрезентація, на його погляд, деяким чином відповідає здатності людей добувати інформацію з перцептивної системи та переносити фізичну репрезентацію в словесну форму. При цьому одному й тому ж фізичному описанню може відповідати декілька когнітивно-лінгвістичних форм.

Домінуючу роль лінгвістичним засобам у теорії референції відводить і французький деконструктивізм, який базується на єдності філософії, логіки й лінгвістики. Зокрема, О.Гурко зазначає, що саме “конструкт писемності” повинен визначати сферу науки, оскільки: 1) сама ідея науки з'явилась у певну еру писемності; 2) ідея науки була визначена та сформульована як проект, який розташовується й реалізується в мові, а остання ґрунтується на взаємовідносині мовлення і писемності; 3) наука як така з самого початку виявлялася зв'язаною з концепцією фонетичного письма, яке й розумілося як тіло писемності, хоч наука, особливо математика як її нормативний взірець, завжди ухилялася від фонетизму; 4) в строгому сенсі, загальна наука про писемність з'явилась в певний період історії й у певній системі взаємовідношень усного мовлення та описання; 5) писемність є не лише допоміжним засобом фіксації, що перебуває на службі науки, але перш за все (як показав Гуссерль) умовою можливості ідеальних об'єктів і тому умовою наукової об'єктивності як такої; 6) історичність сама по собі зв'язана з можливістю писемності (Е.Гурко. Тексты деконструкции. – С.8). Тут логіка й наука виводяться з мови та писемності, а отже, для поняття як форми мислення місця в дослідженнях філософії деконструкції майже не знаходиться.

Вчені-природознавці також приділяють значну увагу проблемі референції через встановлення кореляції між термінами наукової мови та описуваною ними дійсністю. Нерідко це не лише суто наукові розробки, але й спроби дійти до загально-методологічних висновків щодо природи наукових понять і термінів. Розглядаючи значення всіх понять і слів, які утворюються через взаємодію між світом і нами самими, видатний фізик В.Гейзенберг зазначав, що вони не можуть бути точно визначеними, а тому ми не знаємо точно, якою мірою вони можуть нам допомогти в пізнанні світу. Іноді ми знаємо, що вони застосовуються в деяких досить широких сферах внутрішнього чи зовнішнього досвіду, але ми ніколи точно не знаємо, де лежать межі їхньої застосованості. Це має місце навіть стосовно найпростіших і найбільш загальних понять, як “існування” чи “простір” та “час” (В.Гейзенберг. Физика и философия. Часть и целое. – С.50).

Та все ж вчений наполягав на їхній необхідності для пізнання, оскільки навіть якщо усвідомлювати, що значення понять ніколи не може бути встановлене з абсолютною точністю, все ж треба мати на увазі, що деякі поняття складають суттєву частину нашого природничо-наукового методу, так як вони, в крайньому випадку зараз, утворюють кінцевий результат попереднього розвитку людського мислення (Там само. – С.51). Таким чином, В.Гейзенберг намагався встановити відношення між досліджуваними фізичними явищами, які виступають у даному випадку референтами, й термінами, що описують деякі їх властивості, вважаючи, що значення існуючих і нових термінів уточнюватиметься іншими вченими і в інших соціокультурних умовах, що й рухатиме процес пізнання світу далі.

Подібну точку зору на природу та призначення термінів наукової мови висловлюють І.Пригожин та І.Стенгерс. Здійснивши аналіз видатних відкриттів Ньютона, Больцмана, Клаузіуса, Шредінгера, Планка, Ейнштейна, Бора та інших видатних фізиків минулих століть і сучасників, які досліджували Всесвіт за допомогою майже одних і тих же термінів: “простір”, “час”, “матерія”, “енергія”, “ентропія” тощо, вони дійшли висновку, що кожна з фізичних теорій будувала по суті відмінну від інших картину світу. По-перше, вони формувалися за допомогою різних пізнавальних засобів, існуючих у суспільстві в певну історичну епоху, а по-друге, згаданим термінам різні вчені ставили у відповідність різні властивості фізичної реальності. Зокрема, перший і другий закони термодинаміки характеризували сталість Всесвіту, повторюваність подій у ньому, що приводило до висновку про зростання ентропії й неминучу “теплову смерть” Всесвіту. Відкривши в другій половині ХХ століття явища незворотності, відкритості, нестійкості, темпоральності у Всесвіті, творці сучасної нерівноважної термодинаміки здійснили “перевідкриття часу” (зокрема, І.Пригожин), розглядаючи “стрілу часу” (А.Еддінгтон) як одну із суттєвих властивостей реальності. Фізична реальність, яку ці вчені описують сьогодні, є часовою. “Вона охоплює закони і події, достовірності та ймовірності. Вторгнення часу в фізику зовсім не свідчить про втрату об’єктивності чи умоосягненості. Навпаки, воно відкриває шлях новим формам об’єктивної пізнаності” (І.Пригожин, І.Стенгерс. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – С.249).

Звідси інше, ніж у попередників, розуміння природи наукових термінів та описуваних ними теорій. Вони не погоджуються з Ейнштейном, що наука лише відображає реальність, яка існує об’єктивно. Разом з тим, наука не є лише продуктом людської історії, інакше вона стає таким же суб’єктивним утворенням, як і багато інших видів людської діяльності. “Основна теза нашої книги, – пишуть вони, – прямо протилежна. Великі закони фізики не є “всього лише” відображенням реальності, як не є й “всього лише” соціальними чи історичними конструкціями” (Там само. – С.248). І.Пригожин та І.Стенгерс прагнуть синтезувати досягнення теоретичної думки попередників і йти далі. Переосмисливши поняття хаосу і включивши його, а також поняття стріли часу до нового формулювання законів природи, вони прийшли до пошуку розв’язання парадоксу часу. При цьому вони відводять велику роль символічному мисленню, яке “створює світ, що в один і той же час бідніший і спрощеніший, багатіший і інтенсивніший” (Там само. – С.249). Думку, що оперує символами, вони порівнюють з витворами мистецтва, яке, пробуджуючи і почуття захоплення, й почуття невдоволення, кидає нам виклик, спонукаючи йти вперед.

Отже, терміни наукової мови, як і будь-які слова взагалі, є не лише продуктом відображення, але й опосередкованим продуктом людської діяльності. Вони не обов’язково несуть у собі риси референта, що належить до об’єктивного світу. Нерідко об’єктами пізнання виступають ідеальні утворення, існування матеріальних аналогів яких лише передбачається чи припускається як можливе. Це особливо стосується процесу формування термінів у сучасних галузях математики, комп’ютерної лінгвістики, теоретичної фізики, кібернетики, інформатики, синергетики тощо, де значна частина термінологічного апарату саме сконструйована у мисленні дослідників і вимагає відповідної референції, тобто встановлення відповідності між новими термінами та їхніми передбачуваними референтами в об’єктивній реальності.

Очевидно, для того, щоб дані терміни були зрозумілими хоч би деякому колу спеціалістів у певній галузі науки, вони повинні мати інтрасуб’єктивний (наіндивідуальний) характер, тобто бути результатом певної конвенції (домовленості) між вченими, яка є універсальною процедурою пізнання, що передбачає введення норм, правил, знаків, символів, мовних і інших систем на

основі погодження, домовленості суб'єктів пізнання. Причому конструктивна діяльність вчених по формуванню тих чи інших наукових термінів завжди обумовлена конкретними цілями науки, а ці останні, в свою чергу, – потребами, запитам, існуючими умовами і рівнем розвитку суспільної практики. Залежно від останнього введені терміни можуть бути більш чи менш точними, вірними чи перекрученими, помилковими, більш глибокими й змістовними чи поверховими, містити в собі суттєві чи несуттєві, реальні чи уявні, вигадані властивості тощо. Отже, процес формування наукових термінів має соціокультурну інтенцію (спрямованість), оскільки, з одного боку, він обумовлений певним станом соціуму, а з іншого – нові наукові терміни спрямовані на зміну соціальної дійсності.

Проблема однозначності й багатозначності слів: соціокультурний та культурно-історичний контексти. Текст і контекст

Зміст даного питання повинен конкретизувати матеріал, розглянутий при виясненні двох попередніх питань стосовно феномену багатозначності (полісемії) слів, що характерний як для побутової мови, так і для мови науки. А.Вежбицька, яка спеціально досліджувала цю проблему, зазначає, що “полісемія надзвичайно розповсюджена в природній мові, а загальноповсякденні слова – особливо до неї схильні” (А.Вежбицкая. Понимание культур через посредство ключевых слов. – С.55). Явище полісемії, звичайно, є предметом дослідження лінгвістики. Проте сам процес виникнення нових значень одних і тих же слів зв'язаний не стільки з внутрішніми потребами мовознавства, скільки зі специфікою духовно-практичного освоєння людиною світу. Саме цей аспект полісемії буде нас цікавити при розгляді філософських проблем мовознавства.

В цьому зв'язку студентам слід пригадати онтологічний статус мови, а також її когнітивний потенціал. Чому виникають багатозначні слова? Які процеси лежать в основі формування все нових значень вже існуючих слів? Яким чином одні значення зберігаються протягом досить тривалого періоду свого функціонування, а інші – втрачаються? Відповідь на ці та інші питання щодо феномену полісемії слід шукати у сфері людського буття.

В процесі своєї життєдіяльності люди стикаються з величезною кількістю предметів та явищ, які фіксуються в їхньому мисленні у вигляді ментальних образів, уявлень, понять і т.д., між якими не існує чітко окреслених кордонів. Це зв'язано з тим, що в дійсності речі не ізольовані одна від одної, а являють собою континуум переходу одних в інші. Згідно з цим “континуальній дійсності для її адекватного відображення повинна відповідати континуальна система значень. Відносності й варіативності речей і їх особливостей повинні відповідати відтінки значень, що особливо важливо в процесі пізнання нових об'єктів чи їх властивостей” (Н.І.Ашиток. Дери́вація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов. – С.17). (*Континуальність* (від латинського continuum – неперервний) означає неперервність, нерозривність предметів, явищ, процесів). Онтологічна причина утворення багатозначних слів саме й криється в необхідності *назвати* (номінувати) предмети та їх властивості і співвіднести ці назви між собою.

Зокрема, якщо пізнається деякий об'єкт, який можна вербалізувати, і він певним чином зв'язаний з уже вивченим та номінованим об'єктом, назва останнього починає поширюватися й на новий об'єкт. В процесі переробки отриманої інформації і співставлення властивостей обох цих об'єктів полісемія дозволяє виділяти нові, ще не пізнані властивості і таким чином отримувати нове знання про окремі предмети та явища і світ в цілому. В цьому випадку багатозначне слово виступає засобом узагальнення, який дозволяє розглядати явища різної природи як явища одного порядку. Наприклад, слово “мати” має первинне, або вихідне, значення, яке позначає жінку, що народила дитя. Та пізніше цим словом стали називати й жінку, яка виховала дитину. Цим же словом позначають і Батьківщину, але в даному випадку воно вживається в переносному, метафоричному значенні. Можна назвати й інші значення цього слова.

Взагалі більшість лінгвістів вважає, що “фактично виникнення будь-якого багатозначного слова можна кваліфікувати як формування на базі вже відомого концепта нового, більш загального, такого, що в своїй структурі об'єднує два менш загальні поняття за спільними ознаками” (Н.І.Ашиток. Там само. – С.19). Феномен розповсюдження деякого слова в інших сферах і набуття ним завдяки

цьому нових значень з розмитими межами називається *дифузністю*. (Сам термін “дифузія” виник у фізиці для позначення явища розповсюдження і взаємопроникнення різних газів, розмитості межі між ними, а потім став застосовуватися в астрономії, мовознавстві та інших галузях знань).

Процес осягнення людиною світу робить потенційно полісемічним майже кожне слово, оскільки він ґрунтується на постійному уточненні значення того чи іншого слова, звужуючи або розширюючи об’єм поняття, яке відображається в даному слові (наприклад, терміни “буття”, “матерія” у філософії змінювали свої значення в процесі їхнього уточнення від античності до наших днів). При розгляді питань про співвідношення мови та мислення, мови й мовлення, ми вже говорили, що поняття як мислительні форми, вербалізуючись у повсякденній мові, відрізняються від наукових понять тим, що вони є більш розмитими, нечіткими. Дифузність слів побутового вжитку спричинює нечітку визначеність їх значень, що теж веде до утворення все нових значень цих слів. Люди починають співвідносити дані слова з іншими референтами, відмінними від вихідного.

Не менш важливою причиною полісемантичності слів є процес їхньої “міграції” з побутової мови в наукову й навпаки, а також з мови одного народу в мову іншого. Зокрема, В. фон Гумбольдт зазначав, що в значенні слів відображається характер світосприйняття того чи іншого народу. На його думку, “навіть при найконкретнішому вживанні слова як простого матеріального знака свого поняття воно навряд чи викличе однаковий образ в уявленні різних індивідів... Але справжня сфера різноманітності у смисловій наповненості слів – позначення інтелектуальних понять. Тут рідко яке слово виражає те ж поняття, що й слово в іншій мові, без тієї чи іншої досить помітної відмінності (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. – С.181).

Разом з тим він вказував і на історико-культурну причину утворення цілого семантичного поля того чи іншого слова. Він вважав, що “в кожний історичний період кожний самостійний письменник мимовільно доповнює чи змінює значення слів, тому що не може не передати своєї індивідуальності мові, якою пише, а мова пропонує йому вирази, викликані свого часу іншими потребами” (Там само). Наприклад, якщо порівнювати значення поняття “душа”, то можна

помітити, що на шляхах його історичного дослідження відбувалося осмислення цього поняття з різних боків. В результаті масмо майже весь діапазон уявлень про людську душу, який репрезентується різними значеннями цього слова.

О.О.Потебня також зв’язував полісемантичність слова з явищем метафоричного вживання слів і тим самим набуття ними інших значень (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.210-211). Так, він наводив приклади метафоричного вживання слів “дім”, “ліс” у таких реченнях: “у цій справі, в цьому колі думок я *дома*”; “в цьому суспільстві я як у *лісі*”; “чим далі в *лісі*, тим більше дров” і т.д. Він вважав, що хоча в даних випадках значення виділених слів не співпадають з їхнім первісним значенням, проте мають дещо спільне. Зокрема, “в *лісі*” у наведених переносних значеннях відображає *рух геть від дому*, а не первісне значення слова “ліс” як сукупність дерев. Те ж стосується й слова “дім”: переносне його значення в наведеному прикладі означає, що справа, якою займається людина, їй добре знайома, тому вона почувається комфортно в процесі її виконання. Таким чином, набуття словом переносного значення співвідносить його з образом і символом. Тому в таких випадках іноді говорять про символічне значення того чи іншого слова.

Взагалі метафора, на думку дослідниці філософії деконструкції тексту О.Гурко, “створює враження тотожності або подібності між двома дистанційованими, розбіжними сферами значення з одночасним збереженням сліду дистанції. Метафора здатна найпримхливішим чином поєднати різні значення й виступає як один з можливих механізмів гри смислозначення (що особливо цікавить деконструкцію)” (Е.Гурко. Тексты деконструкции. – С.53). А тому *метафора є грою*, що наділяє значеннями вже оформлені смислові структури. Це один з особливих проявів мовних ігор, про які говорив Л.Вітгенштейн.

Переносні значення слова нерідко служать підставою не лише для виникнення все нових значень одного й того ж слова, але й для утворення нових слів. Зокрема, слово “муж” у первісному варіанті позначало якості людини чоловічої статі. Утворене від нього слово “мужність” застосовується вже до людини незалежно від її біологічної статі. Нове слово стало означати цілком певні соціальні якості людини (як чоловіка, так і жінки), зокрема, їхні героїчні вчинки в

скрутних обставинах, коли йдеться про врятування інших людей, свободи Батьківщини тощо ціною неймовірних зусиль і навіть власного життя. Як бачимо, відбувається зміщення акцентів з вияву біологічних ознак людини на її соціальні ознаки. А далі нове слово, утворене від початкового, починає набувати нових значень, що веде до утворення семантичного поля вже нового слова, яке перетинається з семантичним полем слова “муж”. *Семантичне поле* – це сукупність значень одного й того ж слова.

Частіше за все в процесі соціокультурної діяльності людей відбуваються процеси розширення семантичних полів, які відображають зміни в соціальних умовах життя. Формування нових значень слів відображається в словниках тієї чи іншої мови. При цьому виникає питання: як можна точно виразити свої думки і розуміти один одного, якщо слова мають різні значення? Або іншими словами: яким чином виходить, що слухач (чи читач) сприймає в багатозначному слові лише те значення, яке має на увазі той, хто сказав (чи написав)? Основним способом передачі та сприймання одного, передбаченого автором, значення багатозначного слова є *контекст* промови чи текста. *Контекст* (у перекладі з латини contextus – тісний зв’язок, поєднання) – це закінчений у смисловому відношенні уривок письмового чи усного мовлення, необхідний для визначення сенсу окремого слова або фрази, які входять до складу даного уривку. При цьому “читання – це образ і спосіб використання минулого, а письмо є образ і спосіб створення майбутнього” (И.Т.Касавин. Миграция. Креативность. Текст. – С.330). Залежно від того, з письмовим чи усним мовленням мають справу, визначають і відповідне значення багатозначного слова у відповідному контексті.

Для того, щоб вірно вибрати те чи інше значення полісемантичного слова, в мовознавстві розрізняють *мінімальний* і *розгорнутий* контекст, а також *необхідний* і *достатній* контекст (М.И.Ильяш. Основы культуры речи. – С.74-77). Для мінімального контекста буває достатнім додати одне слово, яке називають *ключовим*, до багатозначного, яке називають *стрижневим*, щоб останнє стало однозначним у даному словосполученні. Наприклад, до полісемантичного слова “коло” достатньо додати слово “зачароване” або слово “товаристське”, щоб визначити, в якому саме значенні використовують “коло”.

Проте в багатьох випадках застосування одного ключового слова буває недостатньо для визначення значення деякого багатозначного слова. Тоді стає необхідним розгорнутий контекст, до якого входить два-три ключових слова. Наприклад, полісемантичне слово “напруга” не стане однозначним, якщо до нього додати слово “поле”, бо в такому випадку може йтися про “напругу в електричному полі”, а може – про “напругу на пшеничному полі”. Разом з тим, словосполучення “напруга на полі” може стати однозначним, якщо, наприклад, сказати: “Відсутність необхідної кількості комбайнів викликала напругу на полі”. На необхідне значення полісемантичного слова, крім контекста, вказує ще й *тема* уривку чи промови, сфера мовленнєвої діяльності. В такому випадку говорять про *тематичний контекст*. Так, наприклад, значення слова “операція” залежить від сфери мовленнєвої діяльності: в сфері медицини говорять про “хірургічну операцію”, в банківській сфері – про “фінансову операцію”, у військовій сфері – про “воєнну операцію”, в математиці – про “операцію над числами”, у мовознавстві – про “операцію над словами” і т.п.

В сучасній філософії мови дослідники виділяють ще й *культурно-історичний* контекст, і в цьому зв’язку розглядають термін “*текстова епоха*”. Сучасний російський філософ І.Т.Касавін визначає текстову епоху як “історично-специфічний тип мовної культури” (И.Т.Касавин. Миграция. Креативность. Текст. Неклассическая теория познания. – С.309), вважаючи, що кожна з них характеризується специфічним соціальним типом інтелектуального творчого індивідуума. Основними текстовими епохами є:

1) *текстова епоха Античності*, особливістю якої є діалогічний характер (типовим образом тут є сократівський спосіб спілкування). Це була епоха читання і навчання вслух. Тут переважали усні тексти й було відсутнє книгодрукування та масове навчання. Проте вже в еліністичну епоху (пізня античність) відбувається вихолощування діалогу й перехід до монологу;

2) *текстова епоха Середньовіччя*, яка характеризується суперечністю між двома полюсами відношення до текста: з одного боку, ортодоксальною вченістю, що розчиняла творчість у поклонінні тексту, а з іншого – ризикованою еретичністю, що підносила читання до рівня творчості. Пізньосередньовіччя породжує ідею книги та читання як самодостатньої цінності, а не як засобу досягнення деякої мети;

3) *текстова епоха Відродження*, якій притаманний дух творчості, формування оригінальних природничо-наукових, філософських, літературних текстів на основі коментарів мислителів Античності. В цю епоху літературна мова проникає у повсякденне мовлення, зароджується книгодрукування, домінуючу роль грає письмо;

4) *текстова епоха Нового часу*, в яку слово перестає розумітися як акт істинного творіння, а текст – як самодостатня цінність і первинна реальність. Віднині “істина знаходить свій прояв і свій знак в очевидному та виразному сприйнятті. Словам належить виражати її, якщо вони в змозі це робити; вони більше не мають права бути її прикметою” (М.Фуко. Слова и вещи. – С.105). Слово, текст, стають відображеннями реальності й діяльності;

5) *новітня текстова епоха*, якою є сучасна епоха, що характеризується “поверненням мови” (М.Фуко). В її надрах виникає *Література* як особлива сфера діяльності, що розгортається між письмовим столом та бібліотекою. Мова замикається на самій собі, одночасно народжується й нова наука, яка робить мову своїм об’єктом дослідження, – *філологія*. В цю текстову епоху мова постає як необхідний засіб пізнання світу, формується цілий спектр штучних мов.

Термін “текстова епоха” дозволяє прослідкувати історико-культурні зміни значень слів, що визначали дух відповідної історичної епохи. Наприклад, А.Вежбицька досліджувала зміни в значеннях полісемантичних слів “свобода” і “воля” не лише в різні історичні періоди, але й у мовах різних народів. Вона дійшла висновку, що “сам факт, що такі слова як *воля* (або *liberty*, або *freedom*), змінюють своє значення в контексті більш широких змін у культурі й суспільстві, підтверджують той погляд, що втілені в них концепти (поняття. – Л.Д.) є чимось відносним, таким, що історично продукується й історично змінюється; чимось відносно автономним, здатним здійснити вплив на історичні події як відносно незалежний фактор, але не як дещо, що визначає ці події” (А.Вежбицька. Понимание культур через посредство ключевых слов. – С.246). Таким чином, зміна значення слова не лише відображає соціокультурні зміни відповідної епохи, але й формує певним чином духовні цінності цієї епохи.

Тексти, створені в будь-якій сфері соціально-культурної діяльності і в будь-яку історичну епоху, часто мають справу з багатозначними словами і вимагають особливої обережності при їх прочитанні й тлумаченні. Але найбільшої уваги потребують неоднозначні слова, які вживаються в *наукових гіпотезах* (формулювання наукових теорій, як правило, спирається на уточнені терміни з цілком визначеним значенням), оскільки неточне розуміння того чи іншого слова може привести до неправильних наукових висновків. Найкращим в таких випадках є точне формулювання гіпотези та перевірка її на істинність. Отже, йдеться про процедури тлумачення й розуміння в науковій діяльності. Та остання – не єдина сфера застосування герменевтичного методу. Вивчення наступної теми курсу дасть більш глибокі уявлення про сутність, роль і місце герменевтики в процесі дослідження будь-якого тексту.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. На підставі аналізу лінгвістичних і філософських словників покажіть різницю у визначенні знака. Які види знаків Ви знаєте?
2. Чим відрізняються термін і слово, образ і символ, знак і символ?
3. Наведіть приклади мовних та позамовних знаків і символів. Покажіть їхню роль в житті людей.
4. Що таке значення та чим воно відрізняється від сенсу?
5. Прокоментуйте вислів Ф. де Соссюра: “Знаки, які складають мову, є не абстракціями, а реальними об’єктами”.
6. Співвіднесіть сутність референції у філософії та лінгвістиці.
7. Яку роль відіграє референція (або денотація) в науці?
8. Чим, на Вашу думку, зумовлена багатозначність слів? Наведіть приклади багатозначних слів та їх вживання в різних мовних практиках.
9. В чому полягає феномен дифузності в лінгвістиці?
9. Чи можлива полісемантичність наукових термінів?

10. Покажіть сутність метафори як полісемантичного слова. В яких випадках доречно використання метафоричного слова?

11. Як корелюються текст, контекст та полісемія?

12. Назвіть основні текстові епохи та відмінності між ними.

Список рекомендованої літератури.

1. Апель К.-О. Язык и истина в современной ситуации философии // Апель К.-О. Трансформация философии. – М.: Логос, 2001. – С.36-60.
2. Ашиток Н.І. Деривація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов. – К.: Вид-по Півд.-Зах. залізниці, 2001. – С.8-21.
3. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: ACADEMIA, 2000. – С.276-296.
4. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.291-302.
5. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.215-250.
6. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М.: Наука, 1989. – С.49-55.
7. Гудман Б. Идентификация референта и связанные с ней коммуникативные неудачи // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV. – М.: Прогресс, 1989. – С.230-244.
8. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ "Прогресс", 2000. – С.84-93, 181.
9. Гурко Е. Тексты деконструкции. – Томск: Водолей, 1999. – С.50-55.
10. Делез Ж. Логика смысла. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – С.27-32.
11. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.72-77.
12. Жоль К.К. Язык как практическое сознание. – К.: Вища школа, 1990. – С.188-189.
13. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. – СПб: РХГИ, 1999. – С.309-330.

14. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – СПб: Алетейя, 1998. – С.65-69.

15. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – С.38-48.

16. Потебня А.А. Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.221-235.

17. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С.249-254.

18. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1999. – С.68-79.

19. Философский энциклопедический словарь. – М.: 1983. – С.191.

20. Фреге Г. Избранные работы. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1997. – С.27-31.

21. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – СПб: А-сад, 1994. – С.103-110. 22. Хознак Э. Значение, понятие, имя. – Иваново: Изд-во Ивановск. ун-та, 1995. – С.20-29.

ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП МОВОЗНАВСТВА

Проблема полісемантичності слів та словесних виразів тісно зв'язана з проблемою тлумачення та розуміння різноманітних текстів: літературних, наукових, релігійних, медичних тощо, а отже – з герменевтикою. Довготривале обговорення у філософії й мовознавстві питання про специфіку розуміння текстів поставило проблему тлумачення тих чи інших феноменів духовної культури у відповідних поняттях, термінах, символах, образах, знаках тощо, якими оперують наука, філософія, міфологія, релігія, мораль, мистецтво й інші сфери духовного життя. Це, в свою чергу, тягне за собою питання про можливість “перекладу” даних феноменів з мови кожної з цих сфер на мови інших, навіть коли “мовами” виступають не слова, а знаки, символи, схеми, образи і т.п. Ще більшої актуалізації дана проблема набула в наш час, коли навіть у науці виявилися не тільки вербалізовані, але й невербалізовані елементи знання, такі як інтуїція, передчуття, переживання й інші стани “неявного знання” (М.Полані). Певним результатом обговорення окресленого кола питань було формування у західно-європейській некласичній філософії кінця XIX – початку XX століть герменевтики як мистецтва тлумачення історико-філософських, релігійних і інших текстів. Лише згодом ця процедура увійшла до арсеналу наукових засобів. Нас цікавитиме, яким чином “спрацьовує” герменевтичний підхід до наукового дослідження в мовознавчих дисциплінах, а також у сфері вищої філологічної освіти. Філософський аналіз зазначених проблем вимагає розгляду наступних питань:

1. Становлення і розвиток герменевтики як напрямку філософствування й гуманітарних наук. Феномен розуміння.
2. Герменевтика та інтерпретація. Герменевтичний підхід у процесі лінгвістичного дослідження текста.
3. Місце герменевтики в перекладацькій діяльності.
4. Пояснення, тлумачення, розуміння як герменевтичні процедури в системі вищої філологічної освіти.

Становлення і розвиток герменевтики як напрямку філософствування й гуманітарних наук. Феномен розуміння

Методологічним принципом мовознавства герменевтика стала не одразу. Як один з напрямків сучасної філософії, вона пройшла довгий і складний шлях від одного з методів витлумачування деяких текстів до самостійного функціонування в системі філософських течій, шкіл і напрямків. Тому спочатку студентам слід звернутися до витоків філософської герменевтики. Термін “герменевтика” в перекладі з грецької мови – означає роз’яснювати, тлумачити, “витлумачувати”, доводити до розуміння. В сучасних умовах герменевтику розглядають у двох сенсах: 1) як теорію й практику інтерпретації мовних виразів, представлених знаками, символами й мовою, тобто текстами; 2) як напрямок у сучасній філософії. Саме слово “герменевтика” походить від імені Гермеса (в грецькій міфології Гермес – це посланець бога Зевса, який повинен був роз’яснювати людям сенс повідомлень від останнього). У філософії інтерес до герменевтики як методологічного принципу гуманітарного знання виник у зв’язку з наявністю непорозумінь, відсутністю згоди між людьми в процесі спілкування, а також розбіжностей у розумінні одних і тих же філософських текстів.

Біля витоків герменевтики як досить самостійного філософського напрямку стояли німецькі мислителі Ф.Шлейєрмахер, В.Дільтей, М.Хайдеггер, Г.-Г.Гадамер, К.-О.Апель, Ю.Хабермас, сучасний французький філософ П.Рікьор та інші, які продовжували розвивати різні напрямки й розгалуження герменевтики як певної філософської концепції. Якщо Ф.Шлейєрмахер (будучи не лише філософом, а й теологом) надавав перевагу герменевтиці як методу тлумачення релігійних текстів, то В.Дільтей прагнув віднайти в ній єдиний метод для всіх гуманітарних наук. Він вважав, що методи природознавства не придатні для гуманітарного знання, оскільки для *природничих наук* основним методом є *пояснення*, а для *гуманітарних* – метод *розуміння*.

В мовознавстві герменевтичні проблеми певною мірою розглядав В. фон Гумбольдт, зв’язуючи їх перш за все з процедурою розуміння в мовленнєвому спілкуванні людей. На його думку, кожен індивід розуміє одне

й те ж слово по-своєму. І навіть якщо розбіжності тут можуть бути незначними, вони, як круги на воді розходяться крізь усю товщу мови. А тому будь-яке розуміння завжди є разом з тим і нерозумінням, а будь-яка згода в думках та почуттях – разом з тим є й розходженням у них (В. фон Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию – С.84). Тобто він торкався ролі герменевтичних процедур лише як допоміжного засобу порозуміння між людьми для встановлення значення того чи іншого слова. Його висловлювання з приводу ролі герменевтики в мовознавстві знайшло відображення й у творчості О.О.Потебні, який писав, що “слово є настільки засобом розуміти іншого, наскільки воно є засобом розуміти самого себе” (А.А.Потебня. Мысль и язык. – С.122). Тому слово слугує посередником між людьми і встановлює між ними розумний зв’язок.

Науково розробленою теорією герменевтики стала лише в творчому доробку Г.-Г.Гадамера. Він відрізняв своє уявлення про роль герменевтики від традиційних у кінці XIX століття теологічного та філологічного уявлень про неї. Останні обмежувалися лише пропедевтичною функцією будь-якої історичної науки – як мистецтва правильного тлумачення письмових джерел. Г.-Г.Гадамер визнавав існування єдиної герменевтики для всіх наук та галузей духовної сфери суспільного життя. Під дах герменевтики він зібрав буквально всі значимі орієнтири: практику, життя, слово, діалог (Див.: Г.-Г.Гадамер. Актуальность прекрасного. – С.7-15).

Досліджуючи й узагальнюючи історію її формування, він віддавав належне Ф.Шлейермахеру, який вперше поставив за мету відшукати єдність герменевтики і вважав, що вона не повинна залежати від способу передачі думки – письмово чи усно, чужою чи рідною мовою. Г.-Г.Гадамер зазначав, що, за Шлейермахером, зусилля розуміти має місце скрізь, де не відбувається безпосереднього розуміння або де доводиться брати до уваги можливість непорозуміння (Г.-Г.Гадамер. Истина и метод. – С.226). Але сам Г.-Г.Гадамер пішов далі свого видатного попередника і розглядав проблему розуміння не лише крізь призму дослідження текстів, але й показав її актуальність для порозуміння між народами, націями тощо, оскільки для нього розуміння є жовною і мовленнєвою проблемою. Причому герменевтика, на його думку,

здійснює рефлексію як щодо повсякденної мови, так і мови науки. Стосовно ролі герменевтичних процедур у розвитку науки, то Г.-Г.Гадамер відмічав тут універсальність герменевтичної рефлексії.

Що ж таке феномен розуміння в концепції Г.-Г.Гадамера? Для нього розуміти – значить “перш за все зрозуміти саму справу й лише в другу чергу – виділити та зрозуміти чужу думку як таку” (Там само. – С.349). В даному випадку “справа” – це дещо, що до нас звертається, а “дещо” – це сам текст чи певні людські вироби (або навіть явища природи), які треба зрозуміти. Дослідник повинен діяти, аби змусити текст (або вироби чи природні явища) заговорити. Проте тут ініціатива в розкритті сенсу не на боці інтерпретатора, хоча саме він ставить питання. Інтерпретатор змушений пристосовуватися до ситуації, підбирати питання, слова, вчинки, прислуховуватися не до себе, а до текста. У запитаннях людини *вчувається* вплив і людини, й текста. Отже, *справа* у Г.-Г.Гадамера – це єдність, що реалізується у взаємодії текста й інтерпретатора. Між ними встановлюється відношення координації, а не субординації, хоча остання вплетена в діяльність інтерпретатора в процесі прояснення сенсу. Тобто *герменевтичний інтерес* спрямований у першу чергу не на гадки людей, а на тексти (факти), їхню *істину*.

Стосовно наукового пізнання герменевтичні процедури тлумачення й розуміння застосовував Г.Фреге. Він вважав, що науці потрібні штучні вирази, які мають цілком певні й тверді значення. А для того, щоб зробити зрозумілими ці значення та виключити можливі непорозуміння, використовуються пояснення (Г.Фреге. Избранные работы. – С. 100). Важливу роль у процесі тлумачення й пояснення наукових теорій відіграє, на його думку, наявність *бажання* їх зрозуміти. Отже, герменевтична процедура передбачає органічне поєднання об’єктивного і суб’єктивного моментів процесу розуміння певного змісту.

Онтологічного статусу герменевтика набула у творчості М.Хайдеггера. Він чи не вперше у філософії застосував герменевтичні процедури до тлумачення людських екзистенціалів – переживань, доводячи, що саме таким чином відбувається пізнання людиною світу. *Розуміння* у нього виступає як присутність, а формування розуміння є *тлумаченням*. Він розрізняв життєвий сенс

герменевтичних засобів та їхнє застосування у філології, вважаючи, що філологічне розуміння й тлумачення застосовується переважно в науковому пізнанні (у філологічному тлумаченні текстів). Відповідно до цілей своєї власної філософії М.Хайдеггер надавав перевагу тлумаченню та розумінню у повсякденній життєдіяльності людей, оскільки, на його погляд, у побутовому розтлумачуванні “відбувається будь-яке справжнє розуміння, тлумачення й повідомлення, перевідкриття та новоосвоєння” (М.Хайдеггер. Бытие и время. – С.169). Проте він не розглядав свою філософію як герменевтику: в його дослідженнях проблеми Dasein вона була лише одним з методів. Важливу роль екзистенціальним моментам розуміння відводив і пізній Л.Вітгенштейн. Він вважав, що, наприклад, для розуміння й тлумачення музичної фрази необхідне її переживання в процесі прослуховування (Л.Витгенштейн. Философские исследования. – С.475). Таким чином, розуміння для нього – це специфічний зміст переживань.

З німецької герменевтичної традиції деяким чином випадає концепція розуміння Г.Ріккєрта, який прагнув усунути психологізм з проблеми розуміння. В праці “Науки про природу і науки про культуру” він писав, що терміном “розуміння” треба позначати не безпосереднє переживання інтерпретатора й того, кого він інтерпретує, а “надчуттєвий” сенс самого текста. Недаремно Г.Ріккєрт розмежував терміни “пояснення”, “розуміння” та “тлумачення”. Він виділяв три царства: дійсності, цінності й сенсу, з якими корелюють три різних методи їх осягнення: пояснення, розуміння й тлумачення (Г.Ріккєрт. Науки о природе и науки о культуре. – С.36). Проте він вбачав і зв’язки між ними, відводячи при цьому головну роль теорії цінностей. На його думку, “в основі світогляду, який не обмежується простим поясненням світу, необхідно повинна лежати теорія цінностей. Спочатку ми повинні зрозуміти цінність культури в її історичній багатоманітності, тоді лише зможемо ми підійти до тлумачення сенсу нашого життя з точки зору цінностей (виділено нами – Л.Д.)” (Там само. – С.3). Тобто у нього йдеться про логічно-сміслові розуміння культурних цінностей, не зв’язані з переживанням.

В кінці ХХ століття герменевтику як філософську теорію розвивав П.Рікьор. Здійснюючи аналіз текста, він, з одного боку, підтримує ідею звільнення розуміння від примату суб’єктивності як в особі інтерпретатора, так і в особі автора, а з іншого – прагне не до розмежування пояснення, тлумачення й розуміння, як це робить Г.Ріккєрт, а до їх органічного поєднання. П.Рікьор розглядає *розуміння* як здатність відтворювати структуру текста, а *пояснення* – як операцію по проясненню кодів, що лежать в основі цієї структури. Для нього головним у проблемі розуміння є не онтологічний, а семантичний підхід, зв’язаний з інтерпретацією знаків і символів текста. Він зазначає, що “суб’єкт, який, інтерпретуючи знаки, інтерпретує себе, більше не є Cogito: це – існуючий, який через тлумачення свого життя відкриває, що він знаходиться в бутті до того, як покладає себе й розпоряджається собою. Так герменевтика відкриває спосіб існування, який залишається від початку й до кінця *інтерпретованим буттям*” (П.Рікєр. Конфликт интерпретаций. – С.16), а це, в свою чергу, відбувається в мові.

За визначенням П.Рікьора, завдання герменевтики полягає в тому, щоб “показати, що існування досягає слова, сенсу, рефлексії лише шляхом неперервної інтерпретації всіх значень, які народжуються у світі культури”. При цьому “існування стає самим собою – по-людськи зрілим існуванням, лише привласнюючи собі той сенс, який перебуває спочатку “назовні”, у творах, установленнях, пам’ятниках культури, де об’єктивується життя духу” (Там само. – С.34). На його думку, розуміючи себе в знаках і за їх допомогою, людина радикальним чином відмовляється від самої себе, оскільки знаки й символи, які вона тлумачить, деякою мірою звертаються до людини, заявляють про себе і починають розпоряджатися її існуванням. Отже, рікьорівська концепція розуміння зв’язана з процедурою інтерпретації текстів і, на відміну від інших, спрямована на формування певної епістемологічної програми. Тобто у П.Рікьора герменевтика виступає засобом епістемології.

Американський філософ Р.Порті, навпаки, розмежує герменевтику й епістемологію. Для нього розбіжність у цих двох дисциплінах виявляється в ході розмови. Герменевтика розглядає відношення між різними дискурсами як

відношення між частинами проблеми у можливій розмові, де надія на одностайність не втрачається до кінця розмови. Епістемологія ж розглядає надію на одностайність як знак існування загальної засади, яка, будучи напевне невідомою для тих, хто говорить, об'єднує їх у загальній для всіх раціональності (Р.Рорти. *Філософія и зеркало природы*. – С.235). Виходячи з цього, він уточнює проблему розуміння: “Ми будемо епістемологами, якщо, чудово розуміючи, що відбувається, тим не менше, захочемо кодифікувати те, що відбувається, щоб розширити розуміння, посилити його, передати розуміння іншим або підвести його під “засади”. Ми повинні бути герменевтиками, коли не розуміємо, що відбувається, але будучи досить чесними, визнаємо що обставину, а не впадемо у крикливе “віговство” стосовно того, що відбувається” (Там само. – С.237). Але разом з тим, епістемологія й герменевтика не конкурують, не протистоять одна одній, а взаємно допомагають одна одній.

Таким чином, рортівський підхід до проблеми розуміння в науках про природу й науках про дух пориває з традиційним модерністським їх розмежуванням як абсолютно опозиційних явищ. Не заперечуючи різниці між ними, він все ж таки наполягає на постмодерністському їх зближенні, комплементарності, обстоює думку про взаємопроникнення епістемологічного й герменевтичного дискурсів. За його висловлюванням, герменевтика – це не “інший шлях пізнання” – “розуміння” на протигагу передбачуваному “поясненню”, а інший шлях оволодіння матеріалом (Там само. – С.263). Такий підхід до проблеми розуміння передбачає неоднозначність інтерпретацій одного й того ж текста, яка випливає з плюралістичної природи оточуючого світу, описаного в цьому тексті.

Важливого значення проблемі розуміння надавав і М.М.Бахтін. Він писав, що “жодне явище природи не має “значення”, лише *знаки* (в тім числі й слова) мають значення. Тому будь-яке вивчення знаків, у якому б напрямку воно далі не пішло, обов'язково починається з *розуміння*” (М.М.Бахтин. *Автор и герой*. – С.311). На його думку, первинною реальністю будь-якої гуманітарної науки – філології, лінгвістики, літературознавства, наукознавства тощо – є текст. Виходячи саме з текста, вони бредуть різними напрямками, вихоплюючи різні шматки природи,

суспільного життя, психіки, історії, поєднують їх то каузальними (причинно-наслідковими), то смисловими зв'язками, змішують констатації з оцінками. Але від вказування на реальний об'єкт необхідно перейти до чіткого розмежування предметів наукового дослідження. Реальним об'єктом є суспільна людина, яка говорить і виражає себе іншими засобами. Чи можна знайти до неї і до її життя який-небудь інший підхід, окрім як через створені або створювані нею знакові тексти? Чи можна її спостерігати й вивчати як явище природи, як річ? Фізична дія людини має бути зрозумілою як вчинок, але неможливо зрозуміти вчинку поза його можливим знаковим вираженням (мотиви, цілі, стимули ступені усвідомлення і т.д.). Ми ніби змушуємо людину *говорити* (конструємо її показання, пояснення, сповідь, визнання...), отже, всюди маємо справу з можливим *текстом* і його *розумінням*. Дослідження стає запитуванням і бесідою, тобто діалогом. Досліджуючи людину, ми всюди шукаємо й знаходимо *знаки* і намагаємося зрозуміти їхнє *значення* (Там само. – С.311-312). Отже, М.М.Бахтін *проблему розуміння* виводить за межі дослідження власне текста, оскільки головним об'єктом (та й суб'єктом) розуміння у нього виступає людина у всій багатоманітності її буття.

Таким чином, вийшовши за межі методу тлумачення й розуміння історичних текстів, сучасна герменевтика охоплює найважливіші питання та категорії філософії, які торкаються буття й знання, часу і вічності, логіки та мови. Цей факт є свідченням того, що герменевтика, всупереч бажанням її родоначальників, претендує на роль власне філософії. А ставши філософською теорією, вона здатна здійснювати рефлексію щодо інших теорій, виконувати методологічну функцію в конкретно-наукових пошуках, бо розвиток науки здійснюється в тому числі й завдяки герменевтичним процедурам стосовно попередніх наукових теорій та їх тлумаченню в термінах новітніх наукових розробок. Отже, герменевтика постає не лише як специфічна філософська теорія, але й як методологічний принцип гуманітарного знання.

Герменевтика та інтерпретація. Герменевтичний підхід у процесі лінгвістичного дослідження тексту

Як герменевтичні процедури тлумачення й розуміння в останні десятиліття набули особливого поширення не тільки в гуманітарному знанні, але й у природничих науках. Тому роль і місце герменевтики як засобів людського освоєння світу визначається нині зростанням ролі науки, в якій розуміння виступає формою прийняття наукових положень. У такому випадку розуміння як гносеологічну та методологічну операції, що застосовуються в науковому пізнанні, можна вважати дотичними до процедури інтерпретації. Це зв'язано з тим, що методи герменевтики й інтерпретації вимагають встановлення значень певних наукових виразів. Їхнє тлумачення відбувається через використання знаків інших виразів, істинність яких уже обгрунтована. Такий підхід сприяє адекватному прочитанню нових наукових виразів. У зв'язку з цим слід порівняти герменевтику з процедурою інтерпретації, виробленою в математиці та перенесеною у природознавство, а також встановити співвідношення між ними.

Як помітив ще І.Кант, потреба у поясненні “вбудована” в людський розум, вона є однією з внутрішніх закономірностей людського мислення. Цей факт визначається налаштованістю нашого мислення на відшукування причинно-наслідкових зв'язків. Таким чином, пояснення – це особлива форма мислення, зв'язана не лише з онтологічним облаштуванням світу, з його організованістю в систему каузальних зв'язків, але й особливою потребою людського розуму в усюму вбачати порядок, структуру, системність. Саме цією особливістю мислення й можна пояснити, чому вчені у своїх дослідженнях серед усіх пізнавальних засобів надають перевагу поясненню як операції інтерпретації.

У перекладі з латинської мови “інтерпретація” дає кілька значень: 1) посередництво; 2) улаштування; 3) тлумачення, пояснення; 4) перекладання; 5) коментування. Але як науковий термін “інтерпретація” найчастіше використовується для відповідного тлумачення, прояснення змісту знаків однієї мови в знаках іншої. Це стосується й застосування термінів, знаків, символів, схем у лінгвістиці, літературознавстві, соціальних науках, що піддаються формалізації,

а в сучасних умовах – у процесах комп'ютеризації й інформатизації. Отже, для інтерпретації, як і для герменевтики, характерними є процедури пояснення, тлумачення та розуміння, робить зазначені методи близькими за змістом. Але вони мають і відмінності: герменевтика історично була орієнтована на тлумачення історичних, релігійних, літературних текстів природної мови, а інтерпретація – на прояснення знаків штучних мов дедуктивних наук. Тому процедури пояснення, тлумачення й розуміння в гуманітарних та природничих науках мають свою специфіку.

В “Сучасному філософському словнику” інтерпретація розглядається як аспект розуміння, спрямованого на смисловий зміст тексту (Современный философский словарь. – С.351). Тут зазначається, що для можливості здійснення операції інтерпретації необхідний процес внутрішньої чи зовнішньої комунікації між адресантом та адресатом, які можуть бути розділені як простором, так і часом. У даному випадку відбувається перекодування однієї системи знаків у знаки та терміни іншої системи, тобто відбувається процедура перекладу, оскільки неможливо інтерпретувати жодного мовного явища без перекладу його знаків на інші знаки тієї ж системи чи на знаки іншої системи. Тут інтерпретатор сприяє перекладу одних знаків на інші з метою прояснення суті тексту.

В неklasичній теорії пізнання, яка в останні десятиліття ХХ століття набула розповсюдження у філософському дискурсі, проблему інтерпретації зв'язують з чуттєвим пізнанням світу й подальшим кодуванням людиною сенсорних даних у певних категоріях чи гіпотезах. Висунення таких гіпотез забезпечує процедуру інтерпретації, або осмислення. В результаті цього сенсорні дані отримують предметні сенси, а сприйняття виявляється тісно зв'язаним з феноменом розуміння. Тобто процедура розуміння з герменевтики переноситься в традиційну гносеологію. В останній інтерпретація розглядається: 1) як приписування, надання сенсу тим об'єктам, які його не мають (наприклад, явища природи); 2) як виявлення сенсу в тих випадках, коли він уже заданий при створенні відповідного об'єкта (наприклад, мови, текстів, витворів мистецтва тощо).

Отже, виявляється, що *інтерпретація є універсальною операцією, яка пронизує всю духовну діяльність, і особливо процес пізнання, забезпечуючи буття суб'єкта в культурі та комунікаціях*. Це пояснюється тим, що комунікації обумовлені перш за все мовною діяльністю людини, в якій вона має справу з різними текстами (Л.А.Микешина, М.Ю.Опенков. Новые образы познания и реальности. – С. 34). Дане зауваження щодо ролі інтерпретації впливає з її визначення П.Рікбором. Він вважає, що інтерпретація – “це робота мислення, яка полягає в розшифруванні сенсу, що стоїть за очевидним сенсом, у розкритті рівнів значення, які містяться у буквальному значенні” (П.Рікер. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – С.18). Таким чином, він говорить про інтерпретацію тасмних сенсів, закладених у символах. На його думку, інтерпретація має місце там, де є надзвичайно складний сенс, і саме в інтерпретації виявляється множинність сенсів.

Таке розширення тлумачення інтерпретації змінює надто вузьке уявлення про неї як лише про логіко-методологічну операцію перекладу математичних символів і понять на мову змістовного знання, як відшукування об'єктів, на яких можуть бути виконані, реалізовані досліджувані теорії або до яких вони можуть бути редуційовані за допомогою методу моделей (Л.А.Микешина, М.Ю.Опенков. Цитований твір. – С.35). Це розуміння інтерпретації було здійснене ще Л.Вітгенштейном, який вважав, що інтерпретація – це мислення, діяння, що стосуються будь-якої сфери людської діяльності, але перш за все – мовних ігор, лінгвістичної діяльності (Л.Вітгенштейн. Философские исследования. – С.299).

Представники західної постнекласичної філософії теж застосовують термін “інтерпретація” до своїх концепцій. Так, Д.Девідсон вважає інтерпретацію інструментом комунікації завдяки наявності в ній семантичних сторін. Причому, інтерпретація, на його погляд, зв'язана з певною конвенцією між співбесідниками, оскільки спільність переконань потрібна як основа для комунікації та розуміння. Він пише, що коли ми хочемо дати інтерпретацію, то спираємося на припущення стосовно загальної структури згоди. Тобто ми припускаємо, що більша частина того, в чому згодні один з одним, є істинною, але при цьому ми не знаємо, в чому ж полягає істина (Д.Девідсон. Метод истины в метафизике // Аналитическая

философия: становление и развитие. – С.344). Отже, вважаючи себе спадкоємцем саме аналітичної філософії, Д.Девідсон, по суті, рішуче пориває з аналітичною традицією в частині тлумачення процедури інтерпретування.

У зв'язку з широкою комп'ютеризацією науки і практики одним з різновидів сучасної інтерпретації стала так звана комп'ютерна інтерпретація. Так досліджуючи можливості моделювання нейронних сіток людського мозку за допомогою цифрового комп'ютера, Х.Дрейфус і Ст.Дрейфус, дійшли висновку, що будь-яку з таких сіток можна інтерпретувати в термінах ознак, наприклад, стосунків між людьми. Але при цьому ці ознаки повинні бути представленими у високо-абстрактних, а не буденних термінах, оскільки штучна нейронна сітка “навчена” певним асоціаціям (Х.Дрейфус, Ст.Дрейфус. Создание сознания vs Моделирование мозга: искусственный интеллект вернулся на точку ветвления // Там само. – С.426-427). Таким чином виявляється здатність комп'ютера тлумачити ту чи іншу поведінку людини на основі комп'ютерної інтерпретації нейронних зв'язків, притаманних її мозку.

Розглянуті вище точки зору на співвідношення герменевтики та інтерпретації як методів пізнання вказують на спільність деяких їхніх рис. Проте, як видно, герменевтичні процедури тлумачення й розуміння природної мови текстів не зовсім збігається з проблемою розуміння в мові науки. Ця розбіжність викликана тим, що сучасна наука має справу з такими ідеальними об'єктами, які є чистими продуктами мислення й тому буває важко (або й неможливо) встановити їхню релевантність (відповідність) об'єктивній дійсності. Деякі дослідники даної проблеми розглядають не лише відмінність процедури тлумачення, розуміння в лінгвістиці та природничих науках, але й різницю між операціями розуміння та інтерпретації в обох цих формах дискурсу.

Очевидно, що пізнання (і знання) включає в себе процедури пояснення, тлумачення та розуміння, оскільки неможливо отримати нових знань, не зрозумівши значення попередніх або сутності досліджуваного об'єкта. Отже, в процесі наукового пізнання і герменевтики, й інтерпретація повинні поєднувати в собі зміст попереднього та нового знання, яке продукується за допомогою зазначених процедур, а також корелювати з соціально-історичною та культурною ситуацією, в якій відбувається когнітивний процес. Цим вимогам тим більше має задовольняти процес застосування знань у різних соціальних практиках.

Процес розуміння не є однозначним, прямолінійним. Його, певною мірою, можна порівняти з явищем біфуркаційності в складних нелінійних системах, коли останні при певних умовах виявляють нерівноважність, нестабільність. І це не випадково, адже труднощі в розумінні відповідного матеріалу можуть бути викликані як історичними традиціями, так і специфікою логічного підходу до даного матеріалу. Відтак можна вважати, що герменевтика, як і інтерпретація, зв'язана з відтворенням однієї мовної системи в термінах і знаках іншої. Це означає, що процедури інтерпретації та герменевтики застосовуються у взаємодії гуманітарних та природничих наук. Даний висновок впливає з того, що, з одного боку, інтерпретація в природознавстві й математиці розуміється як надання значення відповідним науковим термінам, а з іншого – в природничих науках і математиці була виявлена їхня історичність, яка вимагає герменевтичного підходу до цілісного розуміння процесу розвитку науки.

Спільність властивостей герменевтики та інтерпретації нерідко приводять до того, що їх розглядають як тотожні операції. Іноді це виправдано (як, наприклад, у процесі прочитання історичних текстів, які вимагають не лише розуміння, але й інтерпретації змісту в термінах сучасності). Проте в деяких випадках таке отождоження (як, наприклад, у процесі доведення істинності певної наукової теорії) може привести до викривлення істини та отримання невірних наукових результатів. Справа полягає в тому, що в науковому пізнанні самі поняття “розуміння” і “тлумачення” вимагають чіткості й точності, на відміну від більшої розмитості цих процедур в історичних, релігійних та літературних текстах.

Герменевтичний підхід у лінгвістичному дослідженні текста має ту специфіку, що тут має враховуватися не лише зміст останнього, але й використання в ньому відповідних мовних одиниць та правил оперування з ними, а також можливість адекватного перекладу цього текста з однієї мови на іншу. Лінгвістичне дослідження текста дещо відрізняється від його філософського дослідження. Г.-Г.Гадамер виробив специфічне поняття “*герменевтичне коло розуміння*”, вважаючи, що в самому процесі розуміння текста відсутній початок. Цей його висновок ґрунтується на тому, що “кінець визначає початок як початок кінець” (Х.-Г.Гадамер. Истина и метод. – С.546).

На його думку, процес розуміння постійно переходить від цілого до частин і від частин до цілого. Адже людина, яка хоче зрозуміти текст, постійно здійснює *накидання сенсу*. Як тільки в тексті починає прояснюватися якийсь сенс, вона робить попередній начерк (або ескіз) сенсу всього текста в цілому. Але й цей перший сенс прояснюється в свою чергу лише тому, що людина з самого початку читає текст, очікуючи знайти в ньому той чи інший цілком певний сенс (Там само. – С.318). Тут слова “з самого початку” мають лише тимчасове, а не абсолютне, значення, оскільки відповідний текст досліджується у цілком визначеній історичній епосі, в якій функціонують свої типи розуміння, інтерпретації, своя форма мови тощо, якими користується дослідник.

Інакше відбувається власне *лінгвістичний* аналіз текста. В цьому зв'язку М.Фуко зазначав, що кожен текст несе в собі риси, притаманні будь-якій історичній епосі. Для нього текст – це сукупність висловлювань, які мають відповідний сенс і побудовані згідно з певною структурою мови. Кожна мова складає певний багаж слів та інших засобів вираження. Але разом з тим “висловлювання (якими б багаточисельними вони не були) завжди перебувають у дефіциті стосовно того, що могло б бути висловлюванням у природній мові, стосовно необмеженої сполучуваності лінгвістичних елементів, виходячи з граматики та багатств словника, які є в нашому розпорядженні в дану епоху” (М.Фуко. Археология знания. – С.119-120). А отже, принцип невивчення або ненаповнення поля можливих формулювань дослідники будуть розуміти таким, яким його відкриває мова. Тобто йдеться про те, що лінгвістичний аналіз висловлювань і текста в цілому залежить не від інтуїції та вигадок дослідника, а від існуючого стану мови та її здатності пояснити сенс текста. Часто при такому дослідженні текста використовується *інтерпретація*, яку М.Фуко називає *способом реакції на бідність висловлювання* і її компенсування шляхом збільшення кількості сенсів.

Таким чином, лінгвістичне дослідження текста поєднує в собі обидві операції: інтерпретацію, яка породжує нові смисли текста, та герменевтичні процедури тлумачення й розуміння цих сенсів. Не можна вважати, що лінгвістичне дослідження текста суперечить його філософському аналізу.

Адже сама мова вплетена в соціокультурну діяльність людей, тому в ній виражається відповідна історична епоха. А отже, *розуміння певного тексту* вимагає від дослідника *розуміння* як структури й словникового запасу мови, якою написано текст, так і авторської мови, використання автором певного мовного стилю й мовних засобів. Такий підхід до тлумачення тексту справді породжує *діалог* (в тому сенсі, як його розумів М.М.Бахтін) між читачем і автором та культурними сенсами епохи, в яку він творив текст.

Таке прочитання тексту робить читача не лише співрозмовником автора, але й, деякою мірою, його співавтором, оскільки відбувається занурення дослідника в творчу лабораторію автора, де виявляється їхня творча спорідненість. С.Б.Бураго підкреслював у цьому зв'язку, що текст не може виступати як самодостатня, відмежована від людини словесна структура. Оскільки сутність мови криється в її суспільному походженні й соціально-культурному призначенні, вона всляко чинить опір будь-якій операції її знелюднення. Тому кожен текст (зокрема, літературний) має розумітися як саме життя, що переживається й усвідомлюється філологом у його повноцінному діалозі з автором (С.Б.Бураго. Мелодія стиха. – С.109). Текст виражає усталену думку автора, яка, з одного боку, є особистісною, а з іншого – містить загальнолюдські засади (інакше мислення не може існувати). Саме завдяки останньому думка окремого автора може бути усвідомленою іншими людьми, зрозумілою їм.

Якщо *мистецтво мовлення* (“риторика”) є авторським стилем, то герменевтика є *мистецтвом розуміння* авторського мовлення і авторського стилю (Там само. – С.113). Проте читач разом з усвідомленням сенсу, вкладеного автором, виділяє й власний сенс відповідного тексту, оскільки він, як і автор, має індивідуальні особливості сприйняття його змісту, свої уподобання, переконання тощо. Це й викликає іноді незначну, а деколи – й суттєву розбіжність у тлумаченні одного й того ж тексту різними дослідниками, що сприяє більш глибокому та широкому його розумінню (студенти можуть пригадати, наприклад, різні тлумачення творів Ф.М.Достоевського, Л.М.Толстого та інших письменників, яким, однак, притаманні й спільні оцінки описаних подій, персонажів і т.п.). Отже, лінгвістичний аналіз тексту “не повинен відриватися від

його емоційного переживання, і в усякому випадку повинен враховувати це переживання як критерій правильності самого аналізу” (Там само. – С.115). Таким чином, лінгвістичний аналіз тексту не може бути лише дослідженням використаних мовних елементів, а має узгоджуватися з його герменевтичним аналізом, щоб усунути можливі непорозуміння. Адже, “завдання герменевтики й полягає в тому, щоб пояснити це чудо розуміння, яке є не якимось загадковим спілкуванням душ, а причетність до загального сенсу” (Х.Г.Гадамер. Истина и метод. – С.346).

Місце герменевтики в перекладацькій діяльності

Досліджуючи роль і специфіку використання герменевтичних засобів у різних видах соціальної практики, важливо конкретизувати проблему тлумачення й розуміння тексту стосовно перекладацької діяльності, оскільки в процесі неї феномен нерозуміння сенсу, вкладеного автором у відповідний текст, виникає особливо часто. Для цього необхідно згадати, що викладений відповідною мовою текст несе на собі відбитки культури даного народу, а використані в ньому слова нерідко бувають багатозначними. Звідси виникає розуміння того факту, що носії даної мови застосовують не лише прямі значення тих чи інших слів, але й їхні найменші відтінки, в тому числі й метафоричні значення. Тому перекладачеві слід бути особливо обережним із вживанням відповідних слів та словосполучень тієї мови, на яку перекладається даний текст, щоб не викривити (свідомо чи неусвідомлено) його сенс.

Звичайно, різні мови можуть не мати адекватних за змістом слів у своєму словниковому запаснику, тому перекладачі часто застосовують близькі за змістом слова власної мови. Це дещо змінює значення мовних виразів, що негативно впливає на адекватне розуміння цілого тексту й окремих його частин. Проте інакше й не може бути, оскільки в процесі перекладу, з одного боку, відбувається синтез різних культур і їхніх мов, а з іншого – перекладач накладає власний погляд на описані в тексті події. Нерідко цей погляд є більш віддаленим в історичному часі, ніж авторський (адже частіше за все перекладаються тексти,

що мають значущість для багатьох або й для всіх національних культур). Окрім того, перекладач не може *не пережити* текст, з яким працює, не сприймати його відповідно до особистих уподобань. А отже, зміст перекладу містить в собі не лише авторське бачення описуваних подій, але й світосприйняття та світорозуміння перекладача.

Нерідко можна зустрітися з різними перекладами одного й того ж твору (особливо історичного, філософського, релігійного, художнього), які по-різному висвітлюють одні й ті ж події, характери персонажів, навіть сутність одних і тих же концепцій. Зокрема, мислителі, що належать до різних напрямків філософствування й різних історичних епох, тлумачать зміст трактатів Платона, Аристотеля, Бекона, Спінози, Сковороди, Ньютона та інших філософів не лише з різних, а й навіть з протилежних світоглядних позицій. Тут, звичайно, відіграє свою роль недостатня чіткість формулювань деяких положень самих авторів, що сприяє їх неоднозначному тлумаченню. Але більшою мірою це зв'язано з неможливістю віднайти аналогів у тій мові, на яку перекладаються ці твори, а також з історичною відстанню, яка дозволяє перекладачам здійснити більш глибокий аналіз і віднайти в тексті більший сенс, ніж його вкладав автор.

Відомий лінгвіст А.Вежбицька зазначала, що при перекладі буває важко знайти відповідні слова в іншій мові тому, що соціально-культурні та історичні умови життя народу, на чію мову здійснюється переклад, не потребували певного слова. Зокрема, вона провела ретельний аналіз значення слова "свобода" і його аналогів в інших мовах – в російській, польській, англійській, латинській. Вона вказує, що дослідження цього слова характерне для філософської літератури, але досі не здійснене в лінгвістиці, хоча "лінгвістичний аналіз даного концепта (поняття. – Л.Д.) міг би скласти значну цінність" (А.Вежбицкая. Понимание культур через посредство ключевых слов. – С.211). Лінгвістичне дослідження слова "свобода" є важливим і для філософії, яка не здійснювала *порівняльного аналізу* його значення в різних мовах. Це є прерогативою лінгвістики як науки. Проте здійснене А.Вежбицькою дослідження не носить суто лінгвістичного характеру: воно швидше базується на синтезі філософії, лінгвістики та культурології.

Отже, звернемось до проведеного нею аналізу, який показав, що англійське слово "freedom", латинське слово "libertas" і польське слово "wolność" мають значення, які, по-перше, відображають різні явища в культурах відповідних народів, а по-друге, у зв'язку зі зміною історичних епох змінювали свої значення навіть у межах однієї культури. На думку А.Вежбицької, в самому слові "freedom" уже міститься деяка "точка зору", яка закодована в значенні слова і складає важливий суспільний факт. Вона відображає пануючий у суспільстві світогляд і певною мірою увічне його. Тому дослідниця вважає за необхідне, щоб у творах на такі теми як свобода, всі автори були б здатні відділити свою власну точку зору від точки зору, втіленої в лінгвістичних одиницях, таких як "freedom" (англійська мова), "libertas" (латинська мова) і "свобода" (російська мова) (Там само. – С.212). Це надасть об'єктивності проведеному ними дослідженню.

Не випадково власне дослідження вона починає з латини, оскільки слово "libertas" виникло саме в цій мові у період боротьби рабів проти особистої залежності від рабовласників (в той час "liber" – означало людину, яка не є рабом). Це слово в першому наближенні можна тлумачити в дусі Цицерона: "можливість жити, як ти хочеш". Проте ця свобода не мала того сенса, що можна бути абсолютно позбавленим будь-яких обмежень і жити як забагнеться. Вона розглядалася як сумісна з обмеженням, тому римляни протиставляли "libertas" (помірну й обмежену свободу) – "licentia" (непомірній і необмеженій свободі, вседозволеності). Тут "libertas" має той позитивний зміст, що передбачає прийняття рішень самою людиною в межах можливостей, наданих суспільством.

Переходячи до аналізу англійського слова "freedom", А.Вежбицька говорить, що лише на перший погляд може здатися, що воно тотожне латинському "libertas". Проте вже найближчий розгляд його значення показує наявність розбіжностей у значеннях цих слів. Справа в тому, що в англійській мові "freedom" змінює значення залежно від його сполучення з іншими словами і може, на відміну від латинського слова "libertas", нести негативний зміст. Наприклад, у виразах "freedom from persecution" ("свобода від переслідувань") або "freedom from tyranny" ("свобода від тиранії") "freedom" має негативний сенс. Тому швидше за все англійське слово "freedom" перекладається так: "якщо я хочу

чогось не робити, я можу не робити цього". Цього не можна сказати про латинське "libertas" (Там само. – С.216). А.Вежбицька зв'язує цю відмінність з відповідними культурними традиціями римлян та англійців. Додамо від себе, що різне тлумачення й розуміння свободи названими народами зв'язане також з історичною відстанню між ними, яка нараховує більше 2000 років.

А в значенні "libertas" в сучасній англійській мові застосовується слово "liberty", яке має позитивний сенс. Проте для англійської культури для позначення свободи більш характерним є слово "freedom", оскільки воно спирається на можливість вибору незалежно від того, робимо ми щось для її здійснення чи ні. Іншими словами це можна тлумачити так: "коли я щось роблю, я це роблю, тому що я хочу це робити" (Там само. – С.219). Як пояснював цю ситуацію Дж.Локк, тим самим свобода полягає у здатності людини діяти чи не діяти відповідно до її вибору чи її волі. Тобто семантика англійського "freedom" відповідає ідеалу "ненав'язування", який є провідним в англосаксонській культурі.

В американській же культурі відбулася заміна слова "liberty" словом "freedom", коли політична свобода була вже завойована й пустила глибоке коріння (приблизно в кінці XVIII століття), що дало змогу тодішньому президенту США Бенджаміну Франкліну проголосити: "The sun of liberty is set" ("Сонце свободи закотилося"), в боротьбі за неї потреба відпала. На місці "sun of liberty" зійшло "sun of freedom" (як сонце економічної свободи). Як зазначає в цьому зв'язку А.Вежбицька, наслідком розвитку демократії в США стало зниження частоти вживання слова "liberty" і звуження його значення. Воно більшою мірою застосовується для характеристики свободи суспільства, а слово "freedom" – для позначення індивідуальної свободи людини (Там само. – С.222).

Значення російського слова "свобода" відрізняється і від латинського, й від англійського аналогів. А.Вежбицька вказує на те, що, не дивлячись на приєднання до слова "свобода" прийменника "від", його неможливо перекласти на англійське "freedom from", як і навпаки. Наприклад, англійський вираз "freedom from interference" ("відсутність втручання") не перекладається на російський вираз "свобода от вмешательства", оскільки останнє російською (та й українською

"свобода від втручання") виглядає безглуздо. Не кажучи вже про переклад англійського виразу "freedom from hunger" ("відсутність голоду") як "свобода від голоду", що виглядає ще безглуздіше.

А.Вежбицька говорить про багатозначність російського слова "свобода": по-перше, воно має значення боротьби за свободу, а по-друге – застосовується в значенні невимушеності, легкості деяких дій. Частіше за все в російській і українській мові це слово узгоджується з вивільненням, тобто зі словом "воля", що дало А.Вежбицькій привід ув'язувати свободу з традицією пеленати дитину (Там само. – С.235). Отже, на відміну від "libertas" і "freedom", "свобода" передбачає почуття щастя, викликане відсутністю якогось утиску (наприклад: "дихати вільно" або "дихати вільно"). Російський вираз "полная свобода" англійською мовою "full freedom" звучало б недоречно. В "свободі" відчувається широкий, безкрайній "простір", в якому легко й вільно дихається. Такого відчуття не може передати англійська мова через застосування слова "freedom". Це ж саме можна сказати й про латинське слово "libertas".

В польській мові певним аналогом зазначених слів є слово "wolnosc". Проте історичний досвід довготривалої боротьби польського народу за незалежність зв'язує його переважно з поняттям національної незалежності. І хоча воно застосовується в польській мові до характеристики особистої незалежності людини, воно має, за висловлюванням А.Вежбицької, піднесений характер і ніколи не застосовується до якої-небудь з "мирських", морально нейтральних "свобод". Для цього в польській мові використовується слово "swoboda", яке є близьким за значенням до російського слова "свобода", проте не тотожним йому, бо має тривіальне значення (Там само. – С.247). "Wolnosc" же застосовується у тих випадках, коли йдеться про питання "життя і смерті".

Підсумовуючи проведений аналіз перекладу слів різних культур, А.Вежбицька зазначає, що "вони змінюють своє значення в контексті більш широких змін у культурі й суспільстві" (Там само. – С.246). Отже, значення тих чи інших слів є чимось історично змінним, історично відносним й разом з тим у них є дещо, що здійснює вплив на подальший розвиток подій. Проте це "щось" саме по собі не визначає ходу цих подій, а лише відображає в них зміни та

вносить ці зміни у власні значення, зберігаючи в собі й дещо від попередніх значень. За рахунок цього між значеннями слів спостерігається тісний зв'язок, виявлення якого дозволяє філософам, історикам, лінгвістам, культурологам та іншим спеціалістам досліджувати широкі історичні зміни в суспільному розвитку, "оскільки значення слів свідчать про історичні процеси та їхні інтерпретації" (Там само). Незамінними в цій справі є герменевтичні процедури тлумачення й розуміння. Вони дозволяють перетинати кордони між народами, їхніми мовами й культурними світами.

Пояснення, тлумачення, розуміння як герменевтичні процедури в системі вищої філологічної освіти

Проблема застосування герменевтичних та інтерпретативних процедур в різних суспільних практиках стосується також освітньої діяльності, зокрема, у системі вищої школи. Щоб зрозуміти важливість герменевтики в даній сфері, достатньо проаналізувати навчальні програми основних та спеціальних курсів з усіх дисциплін, які викладаються у вищих навчальних закладах. Аналіз показує, що специфічною ознакою сучасних вимог до освіти є розв'язання триєдиної задачі: 1) передачі знань викладачами; 2) засвоєння отримуваних знань студентами; 3) вироблення у студентів умінь самостійного набуття знань. Не можна сказати, що раніше ці задачі не ставилися перед вищою школою, проте кожна з них розглядалася переважно як самостійна, а тому спостерігався розрив між передачею знань та здатністю студентів до творчих самостійних пошуків у процесі навчання. Сучасні інноваційні підходи до підготовки спеціалістів з вищою освітою вимагають переосмислення форм та методів навчальної й наукової діяльності у вузах.

Ідеї сучасних університетів були закладені ще В. фон Гумбольдтом, який вбачав в університеті, з одного боку, моральну душу суспільства, а з іншого – джерело пошуку наукової істини. В зв'язку з цим він пропонував запрошувати для викладацької діяльності в ньому найбільш відомих вчених. Причому в Гумбольдтовій моделі університету кожна наука займає своє місце в системі, яка

вінчає спеціалізацію. Захоплення однією наукою поля іншої може викликати лише збурення в системі. На його думку, сутністю університетської освіти є навчання через дослідження, в процесі якого вчені повинні залучати до науково-дослідницької діяльності своїх студентів. Отже, вже від народження сучасного університету йшлося про органічне поєднання власне наукової роботи по продукуванню нових знань з вищою освітою.

Вища освіта – це певна інтерпретація продукту високої науки, герменевтична процедура по прочитанню та адекватному розумінню її змісту майбутніми спеціалістами. Процес навчання, спосіб зв'язку студента та викладача – це не перекладання знань з однієї голови в іншу, не повідомлення, просвітництво та донесення готових істин. Це – нелінійна ситуація відкритого діалогу, прямого й зворотного зв'язку, солідаристичної освітньої пригоди, попадання (в результаті розв'язання проблемних ситуацій) в один самоузгоджений темпосвіт. Це – ситуація пробудження власних сил і здібностей того, хто навчається, ініціювання його на один з власних шляхів розвитку. Вона сприяє відкриттю студентом себе через співробітництво з самим собою та іншими людьми. Цим усувається лінійність, однобічність навчального процесу, певною мірою знімається його репресивний, примусовий характер.

Г.-Г.Гадамер дослідив етимологію терміну "освіта" й показав, що з самого початку свого виникнення "він найтіснішим чином зв'язувався з поняттям культури і означав у кінцевому підсумку специфічно людський спосіб перетворення природних задатків і можливостей" (Там само. – С.51). А його остаточне шліфування завершилося в XIX столітті, коли були усвідомлені відмінності між "культурою" й "освітою", оскільки термін "освіта" означає *результат* процесу становлення буття людини, а не сам *процес* культивування (обробки) здатностей, закладених природою. Ще Г.Гегель писав (Г.Гегель. Работы разных лет. Т.2. – С.61-67), що в цьому процесі людина пориває з безпосереднім і природним, оскільки цього вимагає від неї духовний, розумний бік її істоти. Відбувається піднесення людини до всезагальності, яке не обмежується теоретичною освітою, але охоплює сутнісне визначення людської розумності в цілому. Тому загальна сутність людської освіти полягає в тому, що людина

робить себе в усіх відношеннях духовною істотою. З цього визначення він зробив висновок, що той, хто не вміє приборкувати свій сліпий, надмірний і безвідносний гнів, не може вважатися освіченою людиною. А тому приборкання природних пристрастей є працею, яка забезпечує піднесення людини над безпосередністю свого буття до всезагальності.

Погоджуючись з гегелівським визначенням сутності освіти, Г.-Г.Гадамер надавав особливого значення ролі мови. Він зазначав, що “кожен окремих індивід, піднімаючись від своєї природної сутності в сферу духу, знаходить у мові, звичаях, суспільному устрої свого народу задану субстанцію, якою він бажає оволодіти, як це буває при навчанні мовленню. Таким чином, цей окремих індивід постійно перебуває на шляхах освіти і його природність постійно знімається відповідно до того, що світ, у який він вростає, утворюється людською мовою і людськими звичаями” (Г.-Г.Гадамер. *Истина и метод.* – С.56). Тобто освіта людини супроводжується зануренням її в мову та мовленнєву діяльність свого народу. В цьому випадку відбувається не відчуження людини від своєї сутності, а повернення до самої себе як духовної істоти, але через відчуження від природних пристрастей як передумову повернення.

При створенні герменевтики як методології гуманітарних наук і як цілісної філософської концепції Г.-Г.Гадамер надавав значної уваги виявленню специфіки *філологічної герменевтики*. Він вважав, що, займаючись проблемами сутності *мови текстів*, вона прагне до пізнання викладеної в них істини. Це зв'язано, на його думку, з тим, що “при розумінні того, що передано нам історичною традицією, не просто розуміються ті чи інші тексти, а виробляються певні уявлення і осягаються певні істини” (Г.-Г.Гадамер. *Истина и метод.* – С.38). Виходячи з цього, ми спиратимемося саме на Гадамерівський підхід до застосування герменевтичних процедур у вищій філологічній освіті.

Філологія, на думку Г.-Г.Гадамера, виявляється розділом історичної науки, який займається дослідженням мови та літератури. Таке розуміння філології він обґрунтував тим, що філолог у процесі вивчення літературних текстів стає істориком, бо, досліджуючи їх, він звертається до історичних вимірів. Для філолога *зрозуміти* – означає відвести даному тексту відповідне місце в історії

мови, літературних форм, стилів і т.п. і в такому опосередкуванні ввести його в цілокупність історичного життя взагалі (Там само. – С.398). Але при цьому філолог співвідносить віднайдені в тексті літературні форми не тільки з авторським баченням, але і з власними переживаннями (хоч не завжди усвідомлює чи визнає цей факт). Таким чином, передана в тексті історична традиція набуває сучасного філологу звучання. А щоб при цьому не відбувалося викривлення змісту досліджуваного тексту, застосовуються герменевтичні процедури пояснення, розуміння та тлумачення. Вони займають особливе місце серед всього загалу форм і методів навчання та пізнавальної діяльності.

Процедура *пояснення* переважає в діяльності викладача, який мусить виробити вірну методіку *передавання* змісту предмета вивчення студентській аудиторії. Проте перш ніж *пояснювати* відповідний матеріал студентам, викладач повинен сам адекватно *зрозуміти* його, щоб потім це *розуміння* донести до тих, хто навчається. Таким чином, в учбовому процесі відбувається *подвійне розуміння* одного й того ж текста: спочатку воно досягається викладачем, а потім – через *процедуру пояснення* – студентом. Очевидно, що тут пояснення виступає явищем другого рівня, підпорядкованого розумінню як явищу першого рівня, адже невірне розуміння сенсу текста викладачем приводить у кінцевому рахунку до неадекватного його розуміння студентом. Тобто процедури розуміння й пояснення в процесі навчання перебувають у нерозривній єдності: вони здійснюють зв'язок між знаком (або словом) і його значенням. Цей шлях пролягає через мову, оскільки вона служить *меті* розуміння.

Пояснення як основний метод навчання був характерний для всіх рівнів освітніх закладів на етапі культури модерну (з початку XVII століття до 70-х років XX століття). Воно ґрунтувалося на необхідності механічного засвоєння існуючих знань, переважно математичних та природничо-наукових. А з формуванням гуманітарних наук, яке розпочалося у кінці XIX – на початку XX століття, і введенням їх вивчення в освітні програми, застосування лише цього засобу стало недостатнім. Стосовно гуманітарного знання цю прогалину заповнили герменевтичні засоби, які були перенесені в навчальний процес з історії, теології та історії. Цьому сприяв той факт, що питаннями освіти були стурбовані самі вчені,

які стояли біля витоків формування герменевтики як методології гуманітарних наук. Зокрема, сам Г.-Г.Гадамер присвятив цій проблемі немало сторінок у своїй знаменитій праці “Истина та метод” і інших.

Його ідеї щодо застосування герменевтичних процедур у навчальному процесі були особливо сприйняті в кінці ХХ століття, коли розпочався перехід від культури модерну до культури постмодерну. Ці ідеї розвиваються нині як філософами, так і мовознавцями та літературознавцями. Так, німецький філософ П.Козловський наполягає на необхідності органічного поєднання процедур пояснення й розуміння в навчальному процесі, оскільки, на його погляд, пояснення – це лише механічне передавання знань від вчителя до учня, яке передбачає тільки прагматичний аспект знання. Він застерігає, що в навчанні “не можна обмежуватися повідомленням лише практичного, виконавчого знання й науковими поясненнями, оскільки звуження цілей освіти та виховання тільки до пізнання користі й влади виключає людей з процесів розуміння, наступного переживання й співпричетності до творчості в культурному та духовному житті” (П.Козловський. Культура постмодерну. – С.50). Тобто пояснення у П.Козловського є необхідним, але не достатнім засобом отримання знань, бо воно спрямоване тільки на зовнішню форму їх засвоєння. Для того ж, щоб отримані знання стали надбанням самого учня, треба доповнити процес *зовнішнього* сприйняття знань через *пояснення власним розумінням і переживанням* матеріалу, перевівши його у свій внутрішній духовний світ.

Процедура *розуміння* в навчальному процесі – це певна *репродукція*, яка ґрунтується на співвіднесенні змісту матеріалу, що вивчається, з початковим продуктом. Тобто це *реконструкція* студентом початкового сенсу відповідного тексту, яка впливає з життєвого моменту досліджуваної концепції. Вона може супроводжуватися поясненнями викладача, в процесі якого виникає *співрозуміння* обома сенсу даного тексту, врешті-решт *порозуміння* студента й викладача, в якому виявляється також *відношення* обох до предмета вивчення. Оскільки філологічна освіта передбачає вивчення літературних, мовознавчих текстів різних історичних епох, то процес *розуміння* цих текстів породжує деякий *додатковий сенс*, не вкладений у текст автором, але віднайдений тим, хто його вивчає.

Г.-Г.Гадамер назвав таке розуміння *артикулюючим*, вважаючи, що воно “включає в себе додатковий пізнавальний елемент порівняно з формою вираження його змісту” (Г.-Г.Гадамер. Истина и метод. – С.240). Артикулююче розуміння особливо характерне для вивчення іншомовного тексту.

Не менш важливою в навчальному процесі є ще одна герменевтична процедура – *тлумачення*. Г.-Г.Гадамер писав, що “тлумачення – це не якийсь окремий акт, що заднім числом і при нагоді доповнює розуміння; розуміння завжди є тлумаченням, а це останнє відповідно є експліцитна (прихована. – Л.Д.) форма розуміння” (Там само. – С.364). Таким чином, *тлумачення виступає внутрішнім структурним моментом розуміння*. Часто тексти, особливо художні, оперують різними символами та образами, які можуть по-різному тлумачитися. Це зв’язано з тим, що для процесу тлумачення характерні суб’єктивні почуття, переживання, емоції того, хто читає відповідні тексти, внаслідок чого відбувається творче осмислення й засвоєння прочитаного кожним індивідом. Проте це не означає, що в різних тлумаченнях не міститься нічого об’єктивного, оскільки текст передає деякі об’єктивні події, які мали місце в людській історії. Інша справа, що ці події можуть виражатися різними мовними засобами, які неоднаково сприймаються різними читачами. Різне тлумачення одного й того ж тексту приводить, на думку П.Рікьора, до конфлікту інтерпретацій. В таких випадках викладач і студент спільно звертаються до *змісту* самого тексту, ставлячи йому запитання й відшукуючи в ньому відповіді на них.

Для сучасного етапу розвитку освіти найбільш характерним є метод діалогу між “Я” та “Іншим”. Він ґрунтується на застосуванні *логіки запитання й відповіді* в процесі дослідження тексту. Як зазначав Г.-Г.Гадамер, “вже те, що *переданий* нам текст стає предметом тлумачення, означає, що цей текст задає інтерпретатору запитання. Тому тлумачення завжди містить в собі суттєвий зв’язок з питанням, заданим інтерпретатору. Зрозуміти текст – значить зрозуміти це питання” (Там само. – С.434-435). Звідси впливає, що дослідник мусить розширити горизонт тексту й зазирнути *за* нього. В свою чергу, зазирнувши *за* межі сказаного в тексті, він виходить *за* ці межі. Постановка питання частіше *за* все є більш складним процесом, аніж відповідь на нього, оскільки в запитанні формулюється нерозв’язана проблема, яка відкриває горизонт для подальшого пізнання й нового знання (згадаймо “Діалоги” Платона, в яких ставилося завдання пошуку істини).

На застосуванні діалогу ґрунтується не тільки процес вивчення текстів: увесь навчальний процес повинен бути переважно діалогічним, а не монологічним. При цьому слід відзначити, що *запитання* можуть бути: *прямі* або *непрямі*; *коректні* чи *некоректні*; *риторичні*; *запитання-прохання* та інші. Серед *відповідей* розрізняють *правильні* й *неправильні*; *прямі* та *ухильні*; *прості* й *розширені* та інші. Проте в межах діалогу неможливо класифікувати запитання й відповіді окремо одне від одного, інакше діалогічність зникає. Діалог характеризує відкритість процесу навчання, розкриття через запитання й відповіді особистісних якостей як викладача, так і студента. Г.-Г.Гадамер писав: “Хто хоче мислити, повинен запитувати... Зрозуміти запитання – значить поставити його. Зрозуміти думку – значить зрозуміти її як відповідь на деяке питання” (Там само. – С.441). Таким чином, метод діалогу переводить навчання в сферу інтерсуб’єктивності, коли набуття знань виступає як соціально значущий феномен, який сприяє утвердженню “комунікативної зрілості” (Ю.Хабермас) спільного проживання індивідів.

Герменевтичні процедури пояснення, розуміння й тлумачення мають свою специфіку у закладах освіти, де вивчаються іноземні мови. На це звернув увагу ще Г.-Г.Гадамер.. Він посилався на В. фон Гумбольдта, який уподібнював освоєння іноземної мови до завоювання нової позиції в баченні світу, оскільки в цьому процесі відбувається перенесення на іноземну мову свого власного світорозуміння та свого власного уявлення про мову, що не дозволяє повною мірою усвідомити досягнуте на цьому шляху (Там само. – С.511). Виходячи з цього положення В. фон Гумбольдта, Г.-Г.Гадамер і виробляв герменевтичний підхід до опанування іноземною мовою. Він вважав, що іноземна мова репрезентує інший культурний світ, який відкривається в процесі її засвоєння. Проте цей інший світ не виступає простим предметом вивчення, предметом, у якому ми “розбираємося”, на якому ми “знаємося”.

У зв’язку з цим Г.-Г.Гадамер розрізняє два шляхи вивчення іноземної мови. Перший шлях – це опанування літературною іноземною мовою, щоб уміти нею розмовляти. В цьому випадку той, хто її вивчає, не знає предметного відношення до мови як такої, як феномену. Інший шлях вивчення іноземної мови – це

дослідження її спеціалістом – філологом, для якого іноземна мова виступає матеріалом для історії мови або для порівняльного аналізу з іншими мовами. На думку Г.-Г.Гадамера, *вивчення творів іноземною мовою в школі веде до втрати ними життєвості самих творів*, оскільки в цьому процесі відбувається адаптація тексту до рідної мови.

Але разом з тим, “неможливо зрозуміти те, що говорить і має сказати нам цей твір, якщо він не звертається до вже знайомого й рідного, яке має бути опосередковане висловлюванням текста. Вивчення іноземної мови є, таким чином, розширення сфери всього того, що ми взагалі можемо вивчити” (Там само. – С.511-512). Отже, адаптація іншомовних текстів є вимушеним засобом засвоєння іноземної мови, хоча при цьому втрачається безліч нюансів, якими так багата кожна мова. Але це перший етап на шляху вивчення іноземної мови та її граматики. Більш складним етапом є навчитися *розуміти її*, тобто вміти переживати той сенс, який у ній закладається. Герменевтика тут відіграє неоціненну роль, бо “герменевтичний досвід засвідчує, що вивчити іноземну мову і розуміти її – ці формальні навички – означають не що інше, як дозволити сказаному цією мовою сказати собі те, що воно говорить. Ми розуміємо сказане – це значить: воно претендує на нас самих (Там само. – С.512). Це буде неможливим, якщо ми не введемо в справу свого власного світобачення й світорозуміння.

Проте адаптація текстів при вивченні іноземної мови не повинна перетворювати цей процес на просту формальність, як це спостерігалось в попередні десятиліття, та спостерігається ще й тепер. О.Г.Рабинович вказує на основні помилки (Е.Г.Рабинович. Риторика повсякденності: Филологические очерки. – С.98-107), які були закладені в програмах і підручниках для середніх та вищих шкіл в 30-х – 80-х роках у Радянському Союзі. Основними з них вона вважає, по-перше, введення в тексти, подані в підручниках з іноземних мов, специфічних для радянської дійсності слів “піонер”, “комсомолец”, “колгосп”, “Радянська влада” та інших, які не вживаються в мовах відповідних народів (англійській, німецькій тощо). По-друге, підручники подавали тексти, зміст яких не мав нічого спільного з живою розмовною іноземною мовою, а отже,

вони не давали умінь і навичок школярам та студентам говорити й розуміти по-іноземному. По-третє, так звані “розмовні теми”, які вводилися до навчальних програм, не давали справжніх уявлень про життя та культуру народів, оскільки в них ішлося переважно про звичаї, традиції, події тощо народів Радянського Союзу.

Ці помилки й стали причиною того, що радянські люди не знали іноземних мов (за незначним винятком досвіду спеціалізованих шкіл і факультетів іноземних мов). Спрямованість України на інтеграцію в європейську та світову цивілізацію вимагає суттєвого перегляду не лише програм і підручників з іноземних мов, але й нових підходів до їхнього вивчення, які повинні базуватися в тому числі й на герменевтичних процедурах, які сприяють входженню в культуру інших народів.

Ефективність вищої освіти передбачає *творчий підхід* до вивчення іноземних мов, взагалі до набуття та використання отриманих знань. Цьому може навчити лише викладач, який не тільки передає готові знання для засвоєння студентами, але й залучає їх до співпраці в процесі одержання знань, показуючи, якими шляхами йшов розвиток відповідної науки, які перепони долалися на цих шляхах. При цьому бажано, щоб викладач демонстрував і свої наукові здобутки, залучаючи студентів до проведення наукових досліджень. Тоді й освіта, не відстаючи від науки, буде змінювати свій зміст відповідно до зміни соціокультурних умов, здійснювати перехід від монолізму до діалогізму в навчальному процесі, виробляти уявлення про наукову й пізнавальну діяльність у вузі як простір взаємодіючих позицій викладача та студента.

Питання та завдання для самоконтролю.

1. Що означає термін “герменевтика”? В яких видах соціокультурної діяльності він застосовується?
2. Назвіть основні етапи становлення філологічної та філософської герменевтики. З іменами яких мислителів вони зв'язані?
3. Поясніть феномен розуміння у філософії та мовознавстві.

4. Як корелюють між собою розуміння й тлумачення як герменевтичні процедури?

5. Як визначає Г.-Г.Гадамер “герменевтичне коло розуміння”?

5. Співвіднесіть процедури герменевтики та інтерпретації.

6. Чи існує відмінність у застосуванні інтерпретації в природничих і гуманітарних науках?

7. Опишіть роль герменевтики в процесі перекладу іншомовного тексту.

8. Як співвідносяться терміни “філологічна герменевтика” та “філологічна освіта”?

9. Які риси притаманні поясненню як методу навчання?

10. Покажіть зв'язок між поясненням, розумінням і тлумаченням у навчальному процесі.

11. В чому полягає діалогічний підхід до процесу набуття студентами знань?

12. Для чого потрібні герменевтичні процедури при вивченні іноземних мов?

Список рекомендованої літератури.

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – М.: ACADEMIA, 2000. – С.308-317.
2. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.110-119.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.211-258.
3. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – С.С. 50-56, 225-238, 364-442, 511-512.
4. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С.7-15.
5. Гегель Г. Работы разных лет. Т.1. – М.: Мысль, 1970. – С.406.
6. Гегель Г. Работы разных лет. Т.2. – М.: Мысль, 1971. – С.61-67.
7. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – С.84-85.

8. Дрейфус Х., Дрейфус Ст. Создание сознания vs Моделирование мозга: искусственный интеллект вернулся на точку ветвления // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С.426-427.
9. Канке В.А. Основные философские направления и концепции философии науки. Итоги XX века. – М.: Логос, 2000. – С.54-71.
10. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 34-35.
11. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха. – С.98-107.
12. Рикер П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике. – М.: МЕДИУМ, 1995. – С.16-35.
13. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – С.3, 36-37.
14. Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск: Изд-во Носиб. ун-та, 1997. – С.235-263.
15. Современный философский словарь. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: ПАНПРИНТ, 1998. – С.193-197.
16. Фуко М. Археология знания. К.: Ника-Центр, 1996. – С.119-120.
17. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.142-169.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІ ДО СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

з курсу "Філософські проблеми мовознавства"

ВСТУПНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Вивчення філософських проблем мовознавства передбачає: по-перше, прослуховування студентами лекційного курсу, покликаного фокусувати увагу на основних проблемах сучасного мовознавства, що мають світоглядний, методологічний та соціокультурний характер; по-друге, проведення семінарських занять, які мають на меті закріпити й поглибити знання студентів на основі освоєння ними матеріалів лекцій, самостійного опрацювання наукової, навчальної та довідкової літератури; по-третє, самостійне вивчення студентами деяких тем і проблем з наступною перевіркою результатів цього виду роботи шляхом проведення контрольних робіт, колоквиумів, тестування тощо.

Метою курсу "Філософські проблеми мовознавства" є формування у студентів умінь *теоретико-філософського аналізу* специфіки функціонування мовних і мовленнєвих засобів у відповідному соціальному середовищі, а також *практичних навичок* філософського осмислення мовної та мовленнєвої діяльності в різних сферах життя.

Реалізація зазначеної мети можлива на шляхах синтезу знань з філософії, культурології, логіки, педагогіки, психології та лінгвістики як навчальних дисциплін на основі філософського узагальнення процесів, що відбуваються в сучасному мовознавстві. Це передбачає *багаторівневу систему* мобілізації пізнавальних можливостей студентів, отже – цілеспрямованого здійснення *міжпредметних зв'язків*, які вимагають переходу від предметної до проблемної орієнтації у засвоєнні навчального матеріалу.

Основним методом навчання є аналітико-синтетичний метод та системно-структурний і компаративістський підходи до вивчення історико-філософських, історико-філологічних першоджерел, а також сучасних філософсько-лінгвістичних концепцій і теорій.

Засобами навчання виступають інтерпретація (через застосування процедури пояснення), герменевтика (через процедури тлумачення та розуміння); коментування філософських і лінгвістичних першоджерел; реферування основних текстів; дискусії; виконання контрольних завдань, самостійна робота студентів з текстами тощо.

Основні вимоги до системи знань, умінь і навичок студентів:

Освоєння навчального курсу з філософських проблем мовознавства передбачає такі вимоги до знань:

- умінь висвітлити на семінарах та заліку проблемність розвитку мовознавства, викликану як внутрішніми лінгвістичними процесами, так і історичною зміною соціокультурної реальності, в якій функціонує мова;
- знання основних історико-лінгвістичних, історико-філософських та сучасних мовознавчих першоджерел;
- умінь здійснювати філософську рефлексію стосовно проблем мовної практики в Україні та в інших країнах, де функціонує українська мова;
- умінь аналізувати співвідношення повсякденної та наукової (літературної) мови в процесі комунікації;
- розуміння проблем однозначності й багатозначності слів у соціокультурному та культурно-історичному контекстах через виявлення співвідношення знака, образу, символу, слова та значення;
- умінь застосовувати герменевтичний підхід як у власному навчальному процесі, так і в педагогічній та перекладацькій діяльності.

Особливості системи контролю і оцінювання знань:

При оцінюванні знань на семінарських заняттях та в ході заліку враховується ступінь розвиненості способу мислення студента, вміння самостійно узагальнювати вивчений матеріал, інноваційний підхід до використання одержаних знань в індивідуальному досвіді, знання текстів першоджерел та вміння їх тлумачити і коментувати, загальна гуманітарна компетентність, наявність у студента творчого підходу до осмислення сучасних та історико-культурних філософських і мовознавчих проблем у процесах глобалізації.

**ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН КУРСУ
“ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ МОВОЗНАВСТВА”**

Номер Тем	Назва теми	Лекції	Семінари	Самостійна робота
1	Людське буття, мислення і мова	2 години	2 години	2 години
2	Проблема співвідношення мови і мовлення у філософії та лінгвістиці: історичний та соціокультурний аспекти	2 години	2 години	2 години
3	Кореляція побутової мови та мови науки в контексті загальноцивілізаційних процесів	2 години	2 години	2 години
4	Слово та його семантика	2 години	2 години	2 години
5	Герменевтика як методологічний принцип мовознавства	2 години	2 години	2 години

Заняття № 1.

ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ, МИСЛЕННЯ І МОВА

План.

1. Поняття буття у філософії та лінгвістиці:
 - а) філософський аналіз людського буття як реалізації сутнісних сил індивіда;
 - б) М.Хайдеггер про сутність буття як Dasein;
 - в) функціонування мови як одного з проявів людського буття;
 - г) співвідношення філософського та мовознавчого розуміння людського буття.
2. Мовна практика та її філософська рефлексія. Проблема “Іншого” в мовному спілкуванні:
 - а) філософський аналіз статусу мови у творчості В. фон Гумбольдта;
 - б) мова як “дім буття” в концепції М.Хайдеггера;
 - в) Л.Вітгенштейн про співвідношення “мовної гри” та “соціальних практик”;
 - г) філософська концепція мови в теоретичній спадщині О.О.Потебні;
 - д) М.М.Бахтін про проблему “Іншого” у словесній творчості та роль діалогу в ній.
3. Мислення і мовна діяльність людини в культурно-історичному процесі:
 - а) постановка проблеми мислення у філософії й мовознавстві;
 - б) роль мислення у формуванні мови як знакової системи;
 - в) специфіка взаємовпливу мови та мислення на різних етапах соціокультурної діяльності суспільства. Співвідношення поняття й слова.
4. Єдність чуттєвого й раціонального, вербалізованого та невербалізованого в мовленнєвій сфері людського спілкування:
 - а) місце чуттєво-емоційних моментів у процесі формування і функціонування слова;

- б) роль абстрактного мислення в мовленнєвій діяльності;
- в) співвідношення вербалізованих та невербалізованих складових у людському спілкуванні.

Основні поняття.

Буття – філософська категорія, яка означає реальність у різноманітних її проявах: а) буття природи; б) буття речей, виготовлених людиною (“друга природа”); в) буття людини як речі серед речей; г) буття соціального; д) буття індивідуалізованого духовного; е) буття об’єктивованого духовного.

Людське буття у філософії – спосіб існування людини в культурі, створеній шляхом практично-духовного освоєння людиною дійсності; реальний процес життєдіяльності, в якому людина через різні соціальні практики перетворює зовнішній світ на умови і засоби свого саморозвитку, й тим самим самостверджує себе як суб’єкта соціальної діяльності.

Людське буття в мовознавстві – поняття, яке виявляє сутність та функції мови як атрибуту й міри соціальності людини. Означає існування і функціонування мови як суспільного феномену, невіддільного від свідомості й інших форм духовного розвитку людини та суспільства.

Мислення – вища форма активної творчої діяльності людського мозку, яка полягає у цілеспрямованому, опосередкованому й узагальненому пізнанні суб’єктом об’єктивних зв’язків і відношень у предметах та явищах, що мають різне походження, а також у творчому виробленні нових ідей і прогнозуванні подій.

Свідомість – одне з основних понять філософії, психології, соціології, психо- та соціолінгвістики, яке позначає вищий рівень психічної активності людини як соціальної істоти і полягає у творчому відображенні реальності у формі чуттєвих та раціональних образів, а також передбаченні цілеспрямованих практичних дій людини.

Мова – система символів і знаків, в яких закодовані результати людського пізнання й життєдіяльності, а також правила оперування з ними.

Мовна гра – поняття, введене у філософію мови Л.Вітгенштейном. Воно означає ціле, яке складається з мови та дій, в які вона вплетена.

Соціальні практики – поняття, введене у філософію мови Л.Вітгенштейном, яке позначає реальні дії людей в різних сферах суспільного життя, в які вплетена мова.

“Інший” – одне з основних понять сучасного філософського й літературного дискурсів, яке у філософії має певну традицію. Ним позначають те, що не є Я, тобто “інший”, який тим не менше має відношення до мене, тобто до Я. В літературно-філософській концепції М.Бахтіна поєднання окремого індивіда з “великим світом” відбувається через іншого індивіда, оскільки лише через іншого (інших) індивід “Я” здатен побачити себе з боку, як частину природи і людського суспільства. Але поскільки саме так Я сприймаю себе у повсякденній реальності, то це моє буття обумовлене спілкуванням з іншими людьми.

Список рекомендованої літератури.

Основна література:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Наука, 1979. – С.297-393.
2. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб: Азбука, 2000. – С.49-123, 227-231, 265-280.
3. Витгенштейн Л. Философские работы: (Часть I). – М.: Гнозис, 1994. – С.81-125.
4. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С.60-71.
5. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – С.46-84.
6. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Навчальна книга, 2002. – С.5-33.
7. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – С.38-49.
8. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.80-98.
9. Рассел Б. Человеческое познание. – К.: Ника-Центр, 1997. – 68-74.

10. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1999. – С.16-30.

11. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник. – М.: Высшая школа, 1991. – С.134-146.

12. Хайдеггер М. Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С.259-273.

Додаткова література:

1. Алексеева И.Ю. Человеческое знание и его компьютерный образ. – М.: ИФРАН, 1993. – 76-99.

2. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.60-79.

3. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.33-47.

4. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.14-55.

5. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С.446-459, 496-508.

6. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Differance. – Томск: Водолей, 1999. – С.5-18.

7. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знания: (Постнекласичне дослідження), – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінансів, інформ. систем, менеджм. і бізнесу, 2000. – С.7-46.

8. Жоль К.К. Язык как практическое сознание (философский анализ). – К.: Вища школа, 1990. – С.18-33.

9. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб: РХГИ, 1999. – С.22-54.

10. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии.- 1998. – №4. – С. 40-49.

11. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.14-35.

12. Риккерт Г. Границы естественнонаучного образования понятий. Логическое введение в исторические науки. – СПб: Наука, 1997. – С. 42-61.

13. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.

ПРОБЛЕМА СПІВІДНОШЕННЯ МОВИ І МОВЛЕННЯ У ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІНГВІСТИЦІ: ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

План.

1. Витоки протиставлення мови та мовлення:

а) Ф. де Соссюр про відмінність між мовою і мовленням;

б) роль діяльності у взаємодії мови й мовлення в мовознавчій концепції О.О.Потебні;

в) сучасна лінгвістика про специфічні ознаки мови та мовлення.

2. Діалектичний характер зв'язку мови і мовлення в різних соціальних практиках. Письмове та усне мовлення:

а) діалектика як загально-філософський метод дослідження мовної діяльності суспільства;

б) діалектична єдність мови та мовлення в різних сферах буття соціуму;

в) співвідношення мови та письма, мови і усного мовлення;

г) дискурс як форма взаємодії мови й мовлення. Поняття дискурсу у філософських концепціях М.Фуко та Ю.Хабермаса.

3. “Міграція” термінів і слів як соціокультурний феномен:

а) поняття “міграції” у мовознавстві;

б) об’єктивні причини феномену “міграції” слів та термінів;

в) роль “міграційних” процесів у формуванні наукових термінів.

Основні поняття.

Дискурс – в перекладі з латини – *discursus* – означає міркування. Спочатку цей термін використовувався в лінгвістиці, де ним позначали частину (причому, органічну частину) тексту або промови. Тому він повинен був існувати за законами цього тексту. Останнім часом поняття “дискурс” набуло зовсім іншого значення, воно стало досить розмитим. Для М.Фуко дискурс – це тонка контактуюча поверхня, яка зближує мову й реальність, змішує лексику та досвід.

Дискурсивна подія – термін, введений у філософію постструктуралізму М.Фуко для позначення того первинного матеріалу, навколо якого формується простір дискурсу. Дискурсивні події лежать в основі *фраз* або *висловлювань*, які в своїй сукупності й утворюють відповідний дискурс.

Дискурсивна формація (у М.Фуко) – це висловлювання разом з певними принципами й закономірностями, на основі яких вони будуються. А тому *дискурс* є сукупність висловлювань, що належать до однієї й тієї ж дискурсивної формації. Дискурс, на думку М.Фуко, не утворює риторичного, формального або нескінченно повторюваного узагальнення, появу й застосування в історії якого можна було б передбачити. Тобто дискурс носить історичний характер, бо він є фрагментом, перервнистю в самій історії.

Дискурсивна практика (у М.Фуко) – сукупність анонімних історичних правил, які завжди визначені в часі й просторі, які встановили в дану епоху і для даного історичного, економічного чи лінгвістичного простору умови виконання функції висловлювання. Дискурсивні практики можуть іноді перехрещуватися, іноді – виключати й ігнорувати одна одну, а іноді – бути сусідками, дотикаючись одна до одної через відповідні слова та фрази.

Комунікативна раціональність (у філософії Ю.Хабермаса) – полягає в тому, що правила мовленнєвої дії можуть стати темою розмови, дискусії, одним словом, дискурсу. *Дискурс* у Ю.Хабермаса – це більше, ніж вільна розмова, в якій співбесідники не думають про дотримання правил мовленнєвої комунікації. Дискурс – це діалог, що ведеться за допомогою аргументів, що дозволяють виявити загальнозначуще, нормативне у висловлюваннях. Але якщо виявлена нормативність висловлювань, то тим самим задана і нормативність вчинків. Дискурс забезпечує комунікативну компетентність, яка поза дискурсом відсутня. Дискурсом є не будь-який діалог, а лише той, що досягнув певної стадії зрілості.

Мовлення – один з видів комунікативної діяльності людей, що виступає реалізацією мови-коду; яка лише через процес мовлення перетворюється на акт комунікації, як конкретне говоріння в звуковій чи графічній формі.

“Міграція” (слів та термінів) – явище перенесення слів і термінів з однієї мови в іншу, з однієї сфери соціально-культурної діяльності людей – в іншу: з позанаукового знання – в наукове, з філософії – в науку й навпаки, з політики та права – в морально-етичну сферу і навпаки, з конкретних наук – у побутову мову і т. д.

Термін – у перекладі з латинської мови означає: границя, межа. “Термін” близький за змістом до “слова” як мовної одиниці, а не до “поняття”, яке є мисленнєвою одиницею. Проте “термін” і “слово” теж розрізняються між собою тим, що: 1) термін має завжди лише одне значення, а слово може мати кілька значень. 2) термін повинен бути нейтральним з точки зору експресивно-емоційного забарвлення, тобто він має бути позбавленим емоцій, переживань тощо. 3) термін не повинен мати синонімів та дублюючих його форм.

Список рекомендованої літератури.

Основна література:

1. Аристотель. Метафизика. – Соч.: В 4-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1978. – С.63-67.
2. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб: Азбука, 2000. – С.206-226.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – (Язык. Семиотика. Культура. Малая серия). – С.13-61.
4. Гадамер Г.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. – М.: Прогресс, 1988. – С.508-547.
5. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С.60-71.
6. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – С.37-45, 60-84, 308-323.
7. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Навчальна книга, 2002. – С.34-53.
8. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.4-7.
9. Потебня А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.27-45.
10. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2000. – С.96-111.

11. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1999. – С.16-33.
12. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – С.107-118.
13. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. – М.: Наука, 1992. – С.7-31.
14. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.

Додаткова література:

1. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия.). – К.: Collegium, 1999. – С.60-86.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.291-323.
3. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М.: Наука, 1989.
4. Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парохонский Б.А. Рациональность в науке и культуре. – К.: Наукова думка, 1989. – С.71-78.
5. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги XX столетия. – М.: Логос, 2000. – С.78-86, 98-105.
6. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб: РХГИ, 1999. – С.272-308.
7. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии.- 1998. – №4. – С. 40-49.
8. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С.71-78.
9. Рассел Б. Человеческое познание. – К.: Ника-Центр, 1997. – С.68-83.
10. Рорти Р. Американская философия сегодня // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 433-453.
11. Хабермас Ю. Современное сознание времени и его потребность в самоудовлетворении // Философские науки. – 1997. – № 2. – С.46-54.
12. Хьюбнер К. Истина мифа. – М.: Республика, 1996. – 71-78.

**КОРЕЛЯЦІЯ ПОБУТОВОЇ МОВИ ТА МОВИ НАУКИ В КОНТЕКСТІ
ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ**

План.

1. Побутова мова як джерело формування наукових термінів. Повсякденне мовлення й жаргон:
 - а) витоки формування слів повсякденного вжитку;
 - б) передумови зародження мови науки. Співвідношення слова і терміна;
 - в) причини виникнення жаргону як соціокультурного явища. Види жаргонів.
2. Маргінальність понять і термінів у міждисциплінарних науках та суміжних дослідженнях:
 - а) специфічні риси міждисциплінарних наук та умови їх виникнення;
 - б) роль “міграції” наукових термінів у міждисциплінарних дослідженнях;
 - в) сутність феномену маргінальності в науковій діяльності;
 - г) причини виникнення штучних мов і їх співвідношення з природними мовами.
3. Трансформація змісту наукових термінів у процесі їх повсякденного вжитку:
 - а) вплив наукової термінології на побутове мовлення;
 - б) характер зміни значень термінів науки в процесі їх застосування у повсякденній мові.

Основні поняття.

Літературна мова – вища, найбільш досконала форма народної мови, яка має високий ступінь нормованості на всіх своїх рівнях. Він вказує на складну структуру самої *літературної мови*, яка включає в себе *кодифіковану* літературну мову та *розмовне мовлення*. Перша – є системою, всі одиниці якої строго нормовані, зафіксовані в словниках, довідниках і навчальних посібниках,

рекомендованих для обов'язкового вивчення. Розмовне ж мовлення характеризується менш суворими літературними нормами, більшою варіативністю мовленнєвих одиниць.

Мова науки – система спеціально вироблених та прийнятих науковим співтовариством термінів, знаків і символів, а також правил оперування з ними, за допомогою яких формулюються наукові ідеї, гіпотези, теорії у відповідній галузі наукового знання. Мовою науки може виступати як природні, так і штучні мови.

Побутова мова – сукупність слів, словосполучень, жаргонізмів, які застосовуються у повсякденному спілкуванні людей і не претендують на розкриття сутності речей та явищ.

Жаргон – у перекладі з французької мови означає мовлення якої-небудь соціальної чи професійної групи, що відрізняється від загальноживаної мови особливим складом слів та виразів, які називають *жаргонізмами*. Іншими словами, це умовна мова, зрозуміла тільки в певному соціальному середовищі. У слова “жаргон” є двійники, до яких можна віднести, наприклад, *сленг*.

Письмове мовлення – це мовлення, зафіксоване на якому-небудь предметі (папері, пергаменті, камені тощо) за допомогою спеціальних графічних знаків, які зображають звукові одиниці мовлення, і сприймається органами зору.

Усне мовлення – це мовлення, яке звучить, промовляється, виражається за допомогою звуків і сприймається органами слуху.

Маргінальні терміни – від латинського *marginalis* – той, що перебуває на краю, на межі – це такі наукові терміни, які ніби баланують на краях суміжних наук, роблячи більш доступними для вивчення відповідні проблеми. Характерною ознакою їх функціонування є значна гнучкість, здатність “мігрувати” з однієї наукової сфери в іншу. Вони застосовуються переважно в *міждисциплінарних науках*.

Міждисциплінарні науки – це такі, що формуються на стиках різних конкретних наук (як правило, суміжних), які досліджують спільні проблеми або об'єкти. Ці науки почали формуватися переважно в другій половині ХХ століття. До них належать соціолінгвістика, психолінгвістика, синергетика, інформатика, теорія систем, теорія управління та інші.

Список рекомендованої літератури.

Основна література:

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб: Азбука, 2000. – С.249-298.
2. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – Введение. – С.13-61.
3. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – С.307-323.
4. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.16-25.
5. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Навчальна книга, 2002. – С.54-72.
6. Потебня А.А. Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.80-122.
7. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха, 2000. – С.13-26.
8. Фуко М. Археология знания. – К.: Ника-Центр, 1996. – С.107-117.
9. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.160-166.

Додаткова література:

1. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия) – К.: Collegium, 1999. – С.60-75.
2. Гурко Е. Тексты деконструкции. Деррида Ж. Differance. – Томск: Водолей, 1999. – С.5-18.
3. Йолон П.Ф., Крымский С.Б., Парахонский Б.А. Рациональность в науке и культуре. – К.: Наукова думка, 1989. – 73-78.
4. Канке В.А. Основные философские направления и концепции науки. Итоги ХХ столетия. – М.: Логос, 2000. – С.94-105.
5. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. Проблемы неклассической теории познания. – СПб: РХГИ, 1999. – С.330-349.

6. Крымский С.Б. Культурно-экзистенциальные измерения познавательного процесса // Вопросы философии.- 1998. – №4. – С. 40-49.

7. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – 31-37.

8. Пригожин И., Стенгерс И. Время, хаос, квант: К решению парадокса времени. – М.: Прогресс, 1999. – С.4-12.

9. Серл Дж.. Мозг, сознание и программы // Аналитическая философия: Становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С.376-400.

10. Степанов Г.В. Язык. Литература. Поэтика. – М.: Наука, 1988. –С.92-128.

11. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – СПб: А-сад, 1994. – С.103-110.

12. Хабермас Ю. Модерное сознание времени и его потребность в самоудовлетворении // Философские науки. – 1997. – № 2. – С.46-54.

13. Хьюбнер К. Истина мифа. – М.: Республика, 1996. – С.77-82.

Заняття № 4.

СЛОВО ТА ЙОГО СЕМАНТИКА

План.

1. Співвідношення терміну, знака, символу і значення у філософії та мовознавстві:

- а) поняття знака, терміна, символу і образу;
- б) специфіка значення та сенсу у філософії й мовознавстві. Структура семіотики (синтактика, семантика, прагматика);
- в) роль значення у виявленні співвідношення між знаком, терміном, символом та образом;

2. Роль референції у визначенні змісту слова:

- а) проблема референції в логіці та лінгвістиці;
- б) референція як джерело розвитку науки;
- в) специфіка референтних відношень у мовознавстві.

3. Проблема однозначності й багатозначності слів: соціокультурний та культурно-історичний контексти. Текст і контекст:

- а) феномен полісемії в розвитку мовленнєвої культури;
- б) об'єктивні причини трансформації змісту слів у цивілізаційних процесах;
- в) типи контекстів та їх роль у визначенні значень слів;
- г) співвідношення тексту й контекста. Поняття текстової епохи.

Основні поняття.

Дифузність (у мові) – явище розповсюдження деякого слова в інших сферах і набуття ним завдяки цьому нових значень з розмитими межами

Знак – (від грецького *sema* – замісник, представник) позначає матеріальний предмет, (явище, подію), який виступає представником (замісником) деякого іншого предмета або якоїсь його властивості чи відношення для отримання, переробки й передачі відповідної інформації про даний предмет. Знаки бувають *мовні* та *позамовні*. Мовні знаки складають певну цілісну знакову систему, яка

підпорядковується відповідним правилам та нормам. Позамовні знаки бувають трьох видів: 1) знаки-копії (наприклад, фотографії, відбитки пальців тощо); 2) знаки-ознаки (наприклад, симптоми хвороби, прикмети якогось явища – осені, зими і т.п.); 3) знаки-символи.

Образ – бере початок від грецького *eidos* (ейдос), яким в античній філософії позначали форму відображення й освоєння людиною зовнішнього світу. В античній філософії суттєвою особливістю ейдоса була його смислова подвійність: з одного боку, під ним розумівся зовнішній вигляд, а з іншого – нетілесна й незмінна сутність. Саме на цій підставі, наприклад, у платонізмі образ розумівся як взірць (прообраз) для підражання. В сучасній філософії образ розуміється не тільки як продукт свідомості, але й як те, що формується в соціальності у вигляді знака.

Символ – від грецького *symbolon* – розпізнавальна прикмета. Використовується для позначення декількох різних явищ: 1) у стародавніх греків – це умовний речовий розпізнавальний знак для членів певної соціальної групи, тасного товариства і т.п.; 2) в літературі – це художній образ, який втілює яку-небудь ідею; 3) в науці – це умовне позначення якоїсь величини, прийняте відповідною науковою галуззю (наприклад, символи в математиці – це позначення буквами грецького алфавіта певних величин). Тут символ означає те ж саме, що й знак; 4) у мистецтві – це універсальна естетична категорія, яка розкривається через співставлення із суміжними категоріями, такими як художній образ або алегорія; 5) в релігії символ віри – це коротке викладення основних положень відповідного віровчення (наприклад, основних догматів християнства).

Значення – це зміст, який зв'язують з тим чи іншим висловлюванням (або виразом) певної мови (слова, речення, знака тощо). Значення мовних висловлювань вивчається в мовознавстві, логіці, семіотіці (науці про знаки). У мовознавстві під значенням розуміють зміст слова. В логіці й семіотіці під значенням мовного висловлювання розуміють той предмет або клас предметів, який позначається цим висловлюванням. *Символ* може мати *необмежене поле різних значень*, оскільки символічна форма зображення функціонує в усіх беззнятку сферах людської життєдіяльності: в побуті, мистецтві, науці, релігії,

міфології, літературі і т.д. Причому ці значення можуть не бути зв'язаними між собою. *Образ* нерідко тотожний *символу*. О.О.Потебня зазначав, що значення образу безмежне, оскільки практично призначити йому межі неможливо, як неможливо їх призначити для застосування прислів'я. *Знак* має багато значень, але їхня кількість обмежена, бо знак має обмежену сферу функціонування.

Сенс – поняття, близьке за змістом до значення. Проте в логіці розрізняють ці терміни, вважаючи, що значення спрямоване на зовнішнє позначення предмета, тобто на *денотацію* (від латинського *denoto* – позначення, найменування), а через сенс розкривається внутрішній зміст цього предмета, тобто сенс зв'язаний із *сигніфікацією* (від латинського *signum* – ознака, симптом). Словники мають справу саме із значеннями, а сенс є категорією особистісною, оскільки сенс мовних одиниць рухається від одного індивіда до іншого, від одного текста до іншого.

Метафора – (від грецького *metaphora* – перенос) – вид *тропа* (слова або виразу, що вживається в переносному значенні для досягнення більшої виразності). В метафорі міститься приховане уподібнення, образне зближення слів на основі їх переносного значення.

Полісемія (у мові) – багатозначність слова або знака, наявність у одного слова декількох значень (*семантичного поля*).

Семантичне поле – це сукупність значень одного й того ж слова.

Референт (денотат) – предмет, до якого відноситься певне слово чи знак.

Референція (денотація) – мислительна операція співвіднесення слова, яким позначається деяке явище чи предмет, з самим денотатом. Інакше референцію ще називають предметною співвіднесеністю. В теорії референції *значення мовної одиниці* описується як клас позамовних предметів, з якими воно перебуває у відношенні.

Семіологія (семіотика) – створена Ф. де Соссюром наука, яка займається дослідженням знаків. Вона включає в себе комплекс наукових теорій, що вивчають різні властивості знакових систем (природну й штучну мови та їх різновиди).

Семантика – частина семіології, яка досліджує знакові системи як засіб вираження значення та сенса відповідних знаків і їх сполучень. Вона визначає відношення між знаконосієм, предметом позначення та поняттям про цей предмет, тобто є теорією значення. У свою чергу, як наука про значення семантика поділяється на *теорію сенсу* та *теорію референції*. Перша розглядає зв'язок знакової форми з відповідними їй знаковими поняттями та уявленнями (сенсами знака), а друга – відношення знакової форми до позамовної реальності (референта або денотата), яку позначено цим знаком.

Синтактика – частина семіології, яка досліджує структуру сполучень знаків і правила їх утворення й перетворення безвідносно до значення цих знаків. Вона встановлює відношення між знаконосієм, предметом позначення та поняттям про цей предмет, тобто є теорією значення.

Прагматика – частина семіології, яка досліджує відношення між знаковими системами та тими, хто ними користується.

Текст – (від латинського *textum* – зв'язок, поєднання) – авторський твір або документ, відтворений на письмі. В *лінгвістиці* – це послідовність знаків мови, яка утворює єдине ціле і складає предмет науки, яка називається *лінгвістикою тексту*.

Контекст – (у перекладі з латинської *contextus* – тісний зв'язок, поєднання) – це закінчений у смисловому відношенні уривок письмового чи усного мовлення, необхідний для визначення сенса окремого слова або фрази, які входять до складу даного уривка. Залежно від того, з письмовим чи усним мовленням мають справу, визначають і відповідне значення багатозначного слова у відповідному контексті. Для того, щоб вірно вибрати те чи інше значення полісемантичного слова, в мовознавстві розрізняють *мінімальний* і *розгорнутий*, *необхідний* і *достатній* контексти, а також *тематичний* і *культурно-історичний* контексти.

Текстова епоха – історично-специфічний тип мовної культури, кожен з яких характеризується специфічним соціальним типом інтелектуального творчого індивідууму. Термін “текстова епоха” дозволяє прослідкувати історико-культурні зміни значень слів, що визначали дух відповідної історичної епохи.

Основними текстовими епохами є: 1) *текстова епоха Античності*, особливістю якої є діалогічний характер, читання і навчання вслух. 2) *текстова епоха Середньовіччя*, яка характеризується суперечністю між двома полюсами відношення до тексту: ортодоксальною вченістю, що розчиняла творчість у поклонінні тексту, і ризикованою еретичністю, що підносила читання до рівня творчості. 3) *текстова епоха Відродження*, якій притаманний дух творчості, формування оригінальних природничо-наукових, філософських, літературних текстів на основі коментарів мислителів Античності. Зароджується книгодрукування, домінуючу роль грає письмо. 4) *текстова епоха Нового часу*, в яку слово перестає розумітися як акт істинного творіння, а текст – як самодостатня цінність і первинна реальність. Слово, текст, стають відображеннями реальності й діяльності. 5) *новітня текстова епоха*, якою є сучасна епоха, коли виникає *Література* як особлива сфера діяльності, що розгортається між письмовим столом та бібліотекою. Мова замикається на самій собі, народжується *філологія*, об'єктом дослідження якої стає мова. Формується цілий спектр штучних мов.

Список рекомендованої літератури.

Основна література:

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб: Азбука, 2000. – С.299-317.
2. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1997. – С.291-302.
3. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.215-250.
4. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: ОАО ИГ “Прогресс”, 2000. – С.84-93, 181.
5. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Навчальна книга, 2002. – С.73-96.

6. Ильяш М.И. Основы культуры речи. – К.: Вища школа, 1984. – С.72-77.
7. Жоль К.К. Язык как практическое сознание. – К.:Вища школа, 1990. – С.188-189.
8. Никитин М.В. Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – С.38-48.
9. Потенция А.А. Мысль и язык. – М.: Лабиринт, 1999. – С.221-235.
10. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. – Екатеринбург: Изд-во Уральск. ун-та, 1999. – С.68-79.
11. Философский энциклопедический словарь. – М.: 1983. – С.191.
12. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. – СПб: А-сэд, 1994. – С.103-110.

Додаткова література:

1. Ашиток Н.І. Деривація багатозначного слова в говорах східнослов'янських мов. – К.: Вид-во Півд.-Зах. залізниці, 2001. – С.8-21.
2. Гейзенберг В. Физика и философия. Часть и целое. – М.: Наука, 1989. – С.49-55.
3. Гудман Б. Идентификация референта и связанные с ней коммуникативные неудачи // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIV. – М.: Прогресс, 1989. – С.230-244.
4. Гурко Е. Тексты деконструкции. – Томск: Водолей, 1999. – С.50-55.
5. Делез Ж. Логика смысла. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – С.27-32.
6. Касавин И.Т. Миграция. Креативность. Текст. – СПб: РХГИ, 1999. – С.309-330.
7. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна. – СПб: Алетейя, 1998. – С.65-69.
8. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой. – М.: Прогресс, 1986. – С.249-254.
9. Фреге Г. Избранные работы. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1997. – С.27-31.
10. Хознак Э. Значение, понятие, имя. – Иваново: Изд-во Ивановск. ун-та, 1995. – С.20-29.

ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПРИНЦИП МОВОЗНАВСТВА

План.

1. Становлення і розвиток герменевтики як напрямку філософствування й гуманітарних наук. Феномен розуміння:
 - а) поняття герменевтики у філософії Ф.Шлейєрмахера та В.Дільтея;
 - б) формування герменевтики як філософської течії Х.-Г.Гадамером. Розуміння й тлумачення як основні методи герменевтики;
 - в) поняття “герменевтичного кола розуміння”;
 - г) специфіка герменевтики як методологічного принципу у гуманітарних та природничих науках.
2. Герменевтика та інтерпретація. Герменевтичний підхід у процесі лінгвістичного дослідження тексту:
 - а) пояснення як основний метод інтерпретації;
 - б) співвідношення герменевтики й інтерпретації у філософії, гуманітарному знанні та природознавстві;
 - в) П.Рікьор про органічну єдність інтерпретації та герменевтики;
 - г) особливості герменевтики й інтерпретації в процесі дослідження тексту.
3. Місце герменевтики в перекладацькій діяльності:
 - а) переклад іншомовного тексту як соціокультурний феномен. Переклад і полісемія;
 - б) специфіка застосування принципів герменевтики та інтерпретації в процесі перекладу.
4. Пояснення, тлумачення, розуміння як герменевтичні процедури в системі вищої філологічної освіти:
 - а) герменевтика й інтерпретація в системі вищої освіти;
 - б) місце пояснення, розуміння й тлумачення в діалозі викладача та студента;
 - в) особливості застосування герменевтичних процедур при вивченні іноземних мов.

Основні поняття.

Герменевтика – в перекладі з грецької мови означає роз'яснювати, тлумачити, доводити до розуміння. В грецькій міфології Гермес – це посланець бога Зевса, який мав роз'яснювати людям сенс повідомлень від останнього. Нині герменевтика – це: 1) теорія інтерпретації мовних виразів, представлених знаками й символами у відповідних текстах; 2) напрямок у сучасній філософії.

Розуміння – одна з герменевтичних процедур, яка полягає в здатності дослідника відтворити структуру тексту.

Тлумачення – герменевтична процедура, що супроводжує процес розуміння. Вона ґрунтується на наданні дослідником власного сенсу тому чи іншому тексту відповідно до прийнятих ним цінностей.

Герменевтичне коло – це особливість процесу розуміння, зв'язана з його циклічним характером. У філософії Х.-Г.Гадамера воно означає взаємообумовленість і взаємоперехід цілого та частини: щоб зрозуміти ціле, необхідне розуміння його частин, а щоб зрозуміти частини, необхідне розуміння цілого.

Інтерпретація – у перекладі з латинської мови має кілька значень: 1) посередництво; 2) улаштування; 3) тлумачення, пояснення; 4) перекладання; 5) коментування. Як науковий метод *інтерпретація* сформувалася в математиці й була зв'язана з перекодуванням однієї системи знаків у знаки та терміни іншої системи. Тепер ця операція застосовується в процесі відповідного перекодування термінів, знаків, схем у мовознавстві, літературознавстві, а також соціальних науках для прояснення змісту текстів.

Пояснення – основна операція інтерпретації, зв'язана з проясненням змісту кодів, що лежать в основі структури тексту, який підлягає інтерпретації. Тобто відбувається надання значень відповідним знакам, термінам, символам тощо.

Список рекомендованої літератури.

Основна література:

1. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. – СПб: Азбука, 2000. – С.32-49, 227-231.
2. Вежицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – С.211-258.
3. Гадамер Г.-Г. Истина и метод. – М.: Прогресс, 1988. – С.С. 50-56, 225-238, 364-442, 511-512.
4. Гадамер Г.-Г. Актуальность прекрасного. – М.: Искусство, 1991. – С.7-15.
5. Гегель Г. Работы разных лет. Т.1. – М.: Мысль, 1970. – С.406.
6. Гегель Г. Работы разных лет. Т.2. – М.: Мысль, 1971. – С.61-67.
7. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – С.84-85.
8. Дротянко Л.Г. Філософські проблеми мовознавства: Навчальний посібник. – К.: Навчальна книга, 2002. – С.97-126.
9. Рикер П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. – М.: МЕДИУМ, 1995. – С.16-35.
10. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М.: Республика, 1998. – С.3, 36-37.
11. Фуко М. Археология знания. – С.119-120.
12. Хайдеггер М. Бытие и время. – М.: Ad Marginem, 1997. – С.142-169, 336-348.

Додаткова література:

1. Бурого С.Б. Мелодия стиха. (Мир. Человек. Язык. Поэзия). – К.: Collegium, 1999. – С.110-119.
2. Дрейфус Х., Дрейфус Ст. Создание сознания vs Моделирование мозга: искусственный интеллект вернулся на точку ветвления // Аналитическая философия: становление и развитие. – М.: Дом интеллектуальной книги, 1998. – С.426-427.

3. Дротянко Л.Г. Феномен фундаментального і прикладного знання: (Постнекласичне дослідження). – К.: Вид-во Європ. ун-ту фінанс., інф. систем, менеджм. і бізн., 2000. – С.280-296.

4. Канке В.А. Основные философские направления и концепции философии науки. Итоги XX века. – М.: Логос, 2000. – С.54-71.

5. Микешина Л.А., Опенков М.Ю. Новые образы познания и реальности. – М.: РОССПЭН, 1997. – С. 34-35.

6. Рабинович Е.Г. Риторика повседневности. – СПб: Изд-во Ивана Лимбаха. – С.98-107.

7. Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1997. – С.235-263.

8. Современный философский словарь. – Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: ПАНПРИНТ, 1998. – С.193-197.

Питання та завдання для перевірки знань студентів.

1. Як розуміється поняття людського буття у філософії?
2. Сформулюйте основні ознаки буттєвого статусу мови.
3. Поясніть сенс введених В. фон Гумбольдтом понять “духовна сила народу” та “мовна свідомість народу”.
4. Що собою являє “лінгвістичний поворот” у філософії кінця XIX – початку XX століть? З іменами яких філософів і лінгвістів він зв’язаний?
5. Сформулюйте визначення мовної гри.
6. Як розумів проблему “іншого” М.М.Бахтін?
7. Поясніть висловлювання Ф. де Соссюра: “Наше мислення, якщо відволіктися від вираження його словами, є аморфною масою”. Як воно характеризує зв’язок мови і мислення?
8. Чим пояснюється єдність чуттєвого та раціонального моментів у мовленнєвій діяльності людини? Яка роль емоцій у формуванні слова?
9. Які ви знаєте невербалізовані складові ментальних образів людини?
10. Чому мову В. фон Гумбольдт вважав “продуктом діяльності”?
11. У чому кориняться протиставлення мови і мовлення Ф. де Соссюром?

12. Чим відрізняється мова як система знаків від письма?

13. Розкрийте зміст сформульованого О.О.Потебнею положення про мову та мовлення як нерозривні складові людської діяльності.

14. Чим, на думку М.М.Бахтіна, відрізняються висловлювання і речення? Як вони зв’язані із співвідношенням мови та мовлення?

15. Сформулюйте відмінності між мовою й мовленням.

16. Чим відрізняється взаємозв’язок мови та мовлення в різних соціальних практиках?

17. Проаналізуйте поняття дискурсу й тексту та встановіть співвідношення між ними.

18. Дайте визначення дискурсу в лінгвістиці та філософії. Що таке “дискурсивна практика” у М.Фуко й “комунікативна зрілість” у Ю.Хабермаса?

19. Назвіть об’єктивні причини “міграції” слів та термінів.

20. У чому полягає позитивна роль запозичення слів з інших мов?

21. Прокоментуйте вислів В. фон Гумбольдта про літературну мову як штучне й несамостійне утворення.

22. Назвіть основні структурні елементи літературної мови.

23. Яким чином побутова мова виступає джерелом формування мови науки? Наведіть приклади запозичення наукою слів побутового вжитку.

24. Покажіть співвідношення слова і терміна.

25. Розкрийте пізнавальну функцію наукових термінів.

26. Що таке жаргон та які умови його виникнення? Наведіть приклади професіональних жаргонізмів.

27. Чим можна пояснити маргіальність деяких наукових термінів?

28. Розкрийте специфіку штучних мов та співвіднесіть їх з природними мовами.

29. Наведіть приклади побутового обігу наукових термінів. Покажіть, яким трансформаціям піддається при цьому їхній сенс.

30. На підставі аналізу лінгвістичних і філософських словників покажіть різницю у визначенні знака. Які види знаків Ви знаєте?

31. Чим відрізняються термін і слово, образ і символ, знак і символ?

32. Наведіть приклади мовних та позамовних знаків і символів. Покажіть їхню роль в житті людей.
33. Що таке значення та чим воно відрізняється від сенса?
34. Прокоментуйте вислів Ф. де Соссюра: "Знаки, які складають мову, є не абстракціями, а реальними об'єктами".
35. Співвіднесіть сутність референції у філософії й лінгвістиці.
36. Яку роль відіграє референція (або денотація) в науці?
37. Чим, на Вашу думку, зумовлена багатозначність слів? Наведіть приклади багатозначних слів та їх вживання в різних мовних практиках.
38. В чому полягає феномен дифузності в лінгвістиці?
39. Чи можлива полісемантичність наукових термінів?
40. Покажіть сутність метафори як полісемантичного слова. В яких випадках доречно використання метафоричного слова?
41. Як корелюються текст, контекст та полісемія?
42. Назвіть основні текстові епохи та відмінності між ними.
43. Що означає термін "герменевтика"? В яких видах соціокультурної діяльності він застосовується?
44. Назвіть основні етапи становлення філологічної та філософської герменевтики. З іменами яких мислителів вони зв'язані?
45. Поясніть феномен розуміння у філософії та мовознавстві.
46. Як корелюють між собою розуміння й тлумачення як герменевтичні процедури?
47. Як визначає Г.-Г.Гадамер "герменевтичне коло розуміння"?
48. Співвіднесіть процедури герменевтики та інтерпретації.
49. Чи існує відмінність у застосуванні інтерпретації в природничих і гуманітарних науках?
50. Опишіть роль герменевтики в процесі перекладу іншомовного тексту.
51. Як співвідносяться терміни "філологічна герменевтика" та "філологічна освіта"?
52. Які риси притаманні поясненню як методу навчання?
53. Покажіть зв'язок між поясненням, розумінням і тлумаченням у навчальному процесі.
54. В чому полягає діалогічний підхід до процесу набуття студентами знань?
55. Чому потрібні герменевтичні процедури при вивченні іноземних мов?

ЗМІСТ

Передмова до другого видання	3
ВСТУП	5
ТЕМА 1. ЛЮДСЬКЕ БУТТЯ, МИСЛЕННЯ І МОВА	7
Поняття буття у філософії та лінгвістиці	7
Мовна практика і її філософська рефлексія.	
Проблема "Іншого" в мовному спілкуванні	11
Мисленнєва та мовна діяльність людини	
в культурно-історичному процесі	21
Єдність чуттєвого й раціонального, вербалізованого та невербалізованого	
в мовленнєвій сфері людського спілкування	29
ТЕМА 2. ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ МОВИ І МОВЛЕННЯ	
У ФІЛОСОФІЇ ТА ЛІНГВІСТИЦІ:	
ІСТОРИЧНИЙ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ	37
Витоки протиставлення мови та мовлення	37
Діалектичний характер зв'язку мови і мовлення	
в різних соціальних практиках	42
"Міграція" термінів як соціокультурний феномен	48
ТЕМА 3. КОРЕЛЯЦІЯ ПОВУТОВОЇ МОВИ ТА МОВИ НАУКИ	
В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ	57
Побутова мова як джерело формування наукових термінів.	
Повсякденне мовлення й жаргон	58
Маргінальність понять і термінів у міждисциплінарних науках	65
Трансформація змісту наукових термінів	
у процесі їх повсякденного вжитку	69
ТЕМА 4. СЛОВО ТА ЙОГО СЕМАНТИКА	77
Співвідношення терміну, знака, символу	
і значення у філософії та мовознавстві	77
Роль референції у визначенні змісту слова	84
Проблема однозначності й багатозначності слів: соціокультурний	
та культурно-історичний контексти. Текст і контекст	92
ТЕМА 5. ГЕРМЕНЕВТИКА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ	
ПРИНЦИП МОВОЗНАВСТВА	102
Становлення і розвиток герменевтики як напрямку	
філософствування й гуманітарних наук. Феномен розуміння	103
Герменевтика та інтерпретація. Герменевтичний підхід	
у процесі лінгвістичного дослідження тексту	110
Місце герменевтики в перекладацькій діяльності	117
Пояснення, тлумачення, розуміння як герменевтичні процедури	
в системі вищої філологічної освіти	122
МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ до семінарських занять з курсу	
"Філософські проблеми мовознавства"	133
ЗМІСТ	161

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Відомості про видавця
Відомості про видавця
Відомості про видавця

Відомості про видавця
Відомості про видавця

ДЛЯ ЖУРНАЛУ ВИД

Підп. до друку 2.12.2002р. Формат 60x84 1/16
Папір друк. № 1 . Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 9,60
Умовн. фарбо-відбг 77. Обл.-вид. арк. 9,72
Тираж 900. Зам. № 2-3347.

Видавничий центр КНЛУ

Фірма "ВПОЛ"
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60.